

Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Ганич Ірина Олександрівна

**ВІДБУДОВА ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ПЕРШІ
ПОВОЄННІ РОКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА
50-Х РР. ХХ СТ.)**

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:
_____ В.І. Абакумова,
доктор історичних наук,
професор
«__» _____ 2020 року

Виконавець:
_____ І.О. Ганич
«__» _____ 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	5
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ВІДБУДОВУ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1944-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.	10
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНИНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ У 1944 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.	34
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58

ВСТУП

Актуальність теми. Освіта є невід’ємною складовою духовного багатства народу, а її успішний розвиток важливим чинником суспільно-політичного та економічного зростання держави. Школа, як умова розвитку кожного народу, закладає підґрунтя освіченості нації та обумовлює рівень її духовності та національної культури. Тому надзвичайно важливим є вивчення загальної освіти на різних етапах її розвитку.

Суспільно-політичні процеси, що відбувалися у перші повоєнні роки займають важливе місце в новітній історії України, вони суттєво впливали і на діяльність закладів загальної освіти. У свою чергу, без об’єктивного і всебічного вивчення історії загальної освіти неможливо уявити повну картину перших повоєнних років. Процес відновлення школи, зміст навчання у ній, матеріальні умови функціонування закладів загальної освіти відображають та доповнюють політичні, ідеологічні, соціальні та культурні явища, що відбувалися в українському суспільстві тих років. Висвітлення визначених у роботі завдань допоможе заповнити прогалини у вивченні історії загальної освіти у повоєнний період.

Мета роботи – дослідити розвиток загальної освіти в Україні у перші повоєнні роки (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.).

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань дослідження**:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- виявити ідеологічні та соціальні чинники, що впливали на відбудову загальної освіти у досліджуваній період;
- з’ясувати матеріальне становище закладів загальної освіти у повоєнний період;
- узагальнити досвід навчально-виховного процесу у закладах загальної освіти в Україні у 1944- першій половині 1950-х рр.

Об’єкт дослідження – культурно-освітні процеси в Україні у перше повоєнне десятиліття.

Предмет дослідження – загальна освіта в Україні у другій половині 40-х – перші половині 50-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від завершення звільнення України від німецьких загарбників та їх союзників у 1944 р. до 1953 р. – закінчення тоталітарної епохи Сталіна. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком відбудови зруйнованої в ході війни загальної освіти. Верхня хронологічна межа обумовлена змінами суспільно-політичного життя, у тому числі й загальної освіти, які почалися після смерті Сталіна. Це стало початком нового етапу у розвитку української загальної освіти.

Елементи наукової новизни полягають в тому, що у роботі охарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження; виявлено ідеологічні та соціальні чинники, що впливали на відбудову загальної освіти у досліджуваній період; з'ясовано матеріальне становище закладів загальної освіти у повоєнний період; узагальнено досвід навчально-виховного процесу у закладах загальної освіти в Україні у 1944- першій половині 1950-х рр.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані при підготовці праць з історії України, історії освіти та культури повоєнних років, при викладанні вітчизняної історії та культури у загальноосвітніх школах.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020 р.).

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження та відображає логічну послідовність питань, що аналізувалися. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історичні знання про загальноосвітню школу повоєнних років накопичувалися у різні періоди, а тому суперечливим і неоднозначними. Встановлення наукової істини має важливе як практичне значення для реформування освіти, так і для розуміння процесу минулого. Українські вчені радянської доби силою обставин змушені були дотримуватись класового підходу у висвітленні фактів, явищ та історичних процесів. Ці роботи носили здебільшого пропагандистсько-агітаційний підтекст. Серед таких праць слід назвати книги М. Грищенка [5, 6], в яких розкрито питання матеріально-технічного забезпечення українських шкіл, та робиться наголос на «братній допомозі» російського народу. Автор усіляко доводив переваги радянської системи освіти над капіталістичною, хоча переконливих доказів так і не представив.

У 1960-ті роки вийшла робота А. Бондара у якій розглядається значний період розвитку радянської школи. Наводячи цифрові дані автор також усіляко намагається підтвердити положення про розквіт освіти і виховання в умовах радянської системи [2]. Ще одна робота, що вийшла у той же період за авторства О. Зубаня [13] стосується перетворень у загальноосвітньої школі у післявоєнні роки. Автор доводить, що вже у 1946 р. Усі діти в Україні були повністю залучені до навчання у школі. Але насправді в деяких областях діти через матеріальні нестатки та голод не лише не могли ходити до школи, а й пухли через недоїдання. Посилання на джерела у цій монографії підібрані на догоду ідеологічним викладкам, і мають на меті вказати переваги радянської системи освіти. Автору не вдалося навести узагальнюючі цифри щодо тенденцій розвитку загальної освіти, її ідеологізації та русифікації. Загальноосвітня школа розглядається у відриві від суспільно-політичного життя, політичного протистояння у питаннях культурно-освітнього

будівництва. Робота містить значну джерельну базу, яка дозволяє більш глибоко розібратися у даній проблемі.

У колективних монографіях «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967)» та «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років» [31; 32] наводяться узагальнюючі факти, які свідчать про якісні і кількісні зміни в освіті України за 50 років. В цих працях не використовувалися посилання на статистичні збірники або архівні джерела. Проте постійно згадується про незмінне зростання шкільної мережі, шкільних приміщень, матеріально-технічної бази школи, навчально-методичного забезпечення. Розкриваючи розвиток освіти і педагогічної науки в Українській РСР автори підкреслювали нерозривний зв'язок з Росією та її системою освіти.

У роботі Г. Прокопенка «Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років радянської влади» [39] доводиться, що усі прогресивні тенденції у шкільній освіті відбувалися виключно завдяки рішенням та за допомогою. Комуністичної партії. Відповідно до такого підходу добирався фактичний матеріал, а усі проблеми обминалися і не згадувалися.

Праці О. Філіппова «Розвиток Радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки» та Л. Черкашина «Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957)» [47; 48] висвітлювали історію загальноосвітніх навчальних закладів за незначний період. Доробки авторів носили пропагандистсько-агітаційний характер і служили поширенню науково-політичних знань. Розкривалася проблема поверхово, основна увага зверталась на успішні аспекти відбудови шкіл та кількісні показники зростання учнів та вчителів. Історіографічне значення таких праць є досить невелике, оскільки в них описовість переважає над аналітикою, оцінки подій післявоєнних років в галузі освіти не завжди відповідають історичній дійсності. Типовими рисами цих книг були їх запрограмованість результатів, слабка документальна аргументованість, перебільшення здобутків радянської освіти.

У контексті комуністичного виховання розглядався розвиток загальноосвітньої школи у працях О. Зубаня [13] та Т. Шашло [51]. У них автори свідомо уникали таких питань, як українські національні традиції навчання і виховання школярів, вплив голоду 1946-1947 років на життя учнів та учителів, вплив тоталітарного режиму на розвиток народної освіти.

Серед узагальнюючих праць слід виділити двотомну «Історію Української РСР» та вісьмитомну (у 10 книгах) «Історія Української РСР». У них подано фактичний матеріал про мережу загальноосвітніх закладів, зростання кількості учителів та учнів, збільшенні фінансових витрат на освіту. У працях домінуючими є тогочасні постулати історіографії: про «дружбу народів», про «партійне керівництво», про «провідну роль російського народу» [16, 17].

Історичні праці радянської доби містять фактичний матеріал, який підбирався і супроводжувався теоретичним матеріалом відповідно до офіційної концепції комуністичного навчання і виховання школярів. Для них характерна постійна аргументація переваг радянської школи. Всі кількісні зміни в системі освіти подавались як переможні досягнення соціалістичного суспільства. Не дивлячись на усі вади цих праць дослідження різних аспектів загальноосвітніх навчальних закладів набуло системного характеру і зайняло важливе місце в галузі історичної науки. Проте майже усім вітчизняним працям дорадянського періоду були властиві типові методологічні і теоретичні помилки, які значно зменшували їх наукову цінність. У представників історичної науки української діаспори, на відміну від радянських істориків, переважали національні та світоглядні чинники.

Після здобуття незалежності у 1991 р. українська історіографія стала поступово відходити від марксистської методології і з нових позицій історизму та об'єктивності вийшла на оцінку повоєнного стану освіти. Отже, починається вивчення даної проблеми на новій науковій основі. Українські науковці отримали можливість перейти до виявлення тих реальних фактів і

процесів у розвитку школи та тих явищ суспільно-культурного життя, які на нього впливали.

Так, у праці В. Юрчука аналізувався вплив сталінського тоталітарного режиму на українську культуру і освіту [53]. Особлива увага автором надається формуванню людини як об'єкта культурологічного процесу і роль у цьому партії та комсомолу. Звертається увага, що радянською школою ігнорувалися демократичні та дієві засоби та форми виховання, відкидалася орієнтація на формування не комуністичної моралі, а загальнолюдських цінностей.

У монографії С. Сворака «Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.)» [43] аналізуються становлення та розвиток загальноосвітньої школи у повоєнний період в західноукраїнському регіоні. Автор розкриває, як радянський режим руйнував традиції української національної школи, яке було ставлення до місцевих кадрів учителів. Ним детально відображено головні напрями підготовки та розподілу учительських кадрів.

До проблем національної школи звертався у своїй роботі В. Яремчук [55]. Увага надається тим суб'єктивним і об'єктивним чинникам, що перетворили українську школу в засіб русифікації і асиміляції української молоді. Важливими у методологічному плані, такими, що орієнтують на найсуттєвіші аспекти історії школи і освіти, є праці О. Бойка «Історія України» [1], О. Рубльова та Ю. Чеченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції» [41].

Отже, після здобуття незалежності України значно розширилися можливості наукового пошуку істориків на засадах історизму та об'єктивізму, почалося вивчення даної проблеми на якісно-нових наукових засадах. Проте загальноосвітні навчальні заклади, їх розвиток у повоєнні роки не стали предметом спеціального комплексного вивчення, до цього часу відкритими залишаються політичні, економічні, національні, соціальні

аспекти розвитку школи, її матеріального та навчально-методичного забезпечення, повсякденного життя учителів та учнів.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані документи. Вони дозволяють з'ясувати не лише стан та розвиток загальноосвітніх навчальних закладів, а й характеризують соціально-політичний та загальнокультурний стан в країні у досліджуваній період. Критичний аналіз та використання друкованих джерел дає змогу оцінити перебіг подій і фактів у галузі освіти. Зокрема, документи «Збірника законодавчих та нормативних актів про освіту» [11] дають змогу встановити питання, якими переймалися керівні органи освіти. Вони допомагають виявити динаміку змін показників кількості шкіл, учителів та учнів. Цінність збірників документів, пов'язаних з культурним будівництвом в Україні [26; 27; 28], полягає в тому, що їх зміст пояснюють становище та розвиток загальноосвітніх навчальних закладів на тлі загальнокультурних процесів в Українській РСР у повоєнний період.

Документальні свідчення впливу сталінського тоталітарного режиму на освіту, які розкривають ставлення до національних педагогічних кадрів представлено у збірниках «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» [34] та «Національні процеси в Україні» [35]. Видані у період незалежності ці документи характеризуються досить високим рівнем об'єктивності та достовірності, розкривають причини багатьох процесів у галузі освіти, знайомлять з діяльністю певних історичних осіб.

Уявлення про становище освітян в період голоду 1946-1947 років в Україні, невдоволення їх адміністративно-командними методами управління, що привели до цієї соціально-гуманітарної катастрофи, неоднозначне ставлення педагогів до соціальної політики держави, представлено у збірнику документів «Голод в Україні 1946-1947 рр.» [4].

Отже, джерельна база є достатньою для проведення дослідження, пов'язаного з відбудовою загальної освіти в Україні у перші повоєнні роки.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ВІДБУДОВУ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1944- ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.

Навчання та виховання молоді є головним чинником діяльності освітніх закладів. Радянська освітня система апробована до війни відновлювалась одразу із перемогою над німецько-фашистськими загарбниками. Республіка знаходячись у складі Радянського Союзу, практично була усунута від проведення особистої політики у галузі освіти, вона повинна була виконувати партійно-державні рішення, які формувалися у Москві. Централізована система управління освітою залишалась існувати у повоєнні роки, що складалася з двох підсистем: партійних структур і державних органів управління, що визначали стратегію розвитку змісту освіти, її методів виховання та навчання. За такої централізації практично ігнорувались культурні, національні, місцеві та регіональні умови, в яких знаходився освітній процес, і, внаслідок цього, затверджувалась однотипність та одноманітність у вихованні та навчанні молоді.

Слова про єдину державу стали найбільш широко вживаною та популярною офіційною пропагандою в Радянському Союзі ще з 1920-х – 1930-х рр. Згідно з цим, будувалася єдина формально наднаціональна, уніфікована, а практично великодержавно-шовіністична система її керівництва, єдиний освітнянський простір, єдині навчальні програми, єдина система освіти, методи виховання та навчання, підручники [52, с. 277].

Партійна влада після завершення кровопролитної війни ще більше місця відводила адміністративним методам та ідеології, розв'язання важливих життєвих проблем виховання і навчання. Не справилися надії народу, що після Перемоги буде полегшення жорсткого сталінського режиму. Почався новий етап у національній культурі, підшукувався «український націоналізм», відбувалася русифікація, одним за одним виходили ідеологічні рішення та постанови. Внаслідок цього став відчутним

стимул до перегляду змісту виховання та освіти в школі. Зокрема, П.Т. Дудик (заступник Міністра освіти УРСР) зазначав: «Постанова ЦК ВКП (б) про журнали «Звезда» та «Ленинград», кінофільм «Большая жизнь», про репертуар драматичних театрів та постанова ЦК КП (б) У про «Нарис історії української літератури» мають пряме відношення до справи покращення ідейного виховання підростаючого покоління, а також до нашої школи. Вони озброюють кожного окремого вчителя в його важкій щоденній навчально-виховній роботі, що допомагає йому в правильному дусі виховувати молодь».

Центральний комітет КП(б)У в серпні 1947 року прийняв постанову «Про незадовільну роботу та політичні помилки Інституту історії Академії наук УРСР» [26, с. 253]. Велика критика на науковців ґрунтувалася на основі їхніх праць, які були опубліковані декілька років тому. Наприклад – «Короткий курс історії України» під редакцією С.М. Білоусова, К.Г.Гуслистого, М.І.Супруненка, М.Н.Петровського, Ф.О.Ястребова; «Нарис історії України» під редакцією Ф.О.Ястребова, Л.М.Славіна, Г.Гуслистого,; перший том «Історії України» під редакцією Ф.О.Ястребова, К.Г.Гуслистого, Л.М.Славіна,; перший том історії України під редакцією М.Н.Петровського. У цій постанові позначалося, що дані книги «перекручення буржуазно-націоналістичного характеру та вміщують в собі політичні помилки, а також складені в антимарксистському дусі» [26, с. 308]. Ось така оцінка цих книг вносила розгубленість у середовище вчителів, насамперед тих, хто викладав літературу та історію. Навіть більше того, позбавляла вчителів можливостей підвищувати свій фаховий рівень, а це все дуже негативно відбивалося на якості процесу навчання учнів, на засвоєнні школярами вітчизняної історії.

Створення програм і підручників, що нібито не відповідали вимогам та рівню партійної політики, відповідальність та провину за це покладали на Міністерство освіти УРСР, про що вказувала постанова ЦК КП (б) У «Про заходи до подальшого покращення роботи шкіл УРСР» (1946 рік), в якій вказувалося, що Міністерство освіти УРСР «практично не займалося

створенням високоякісних програм та підручників, які відповідають нинішнім вимогам радянської школи» [26, с. 308].

Шкільні програми з гуманітарного напрямку були переглянуті у 1949-1950 рр. Перегляд був зумовлений тим, що Міністерство освіти УРСР, за міркуванням вищої партійної влади, не завбачали критику буржуазних теорій, неправильно пояснювали деякі питання возз'єднання народу України з великим російським народом, окремі факти перекручувались про Б.Хмельницького, дуже мало демонструвалася поміч робітничого класу Росії жителям України у проведенні і підготовці Великої Жовтневої революції.

В основу перегляду програм практично із всіх навчальних предметів були покладені партійні настанови. В першу чергу, було переглянуто програми з наступних предметів: географія, література, мова, історія, на думку партійних ідеологів, у викладанні яких «було багато методологічних перекручень та хибної інформації». У програмах з російської та української мови хибна інформація вбачалася в недостатньому курсі на вивчення спорідненості в розвитку цих мов. Не давали начебто належного докору теорії безбуржуазності та безкласовості в програмах з української літератури у історії розвитку української нації, не належно висвітлювався метод соціалістичного реалізму та принцип партійності літератури. Розділи з історії України та програми з історії СРСР дуже критикувалися за неправильне висвітлення дійсних та історичних зв'язків російського народу з українським. На думку партійних функціонерів в програмах із природознавства, неналежно висвітлювалось матеріалістичне вчення І.В.Мічуріна, К.А.Тімірязєва, І.П.Павлова тощо. Ось так усі зауваження виходили з партійності науки, класовості та ідеологічних чинників.

При розробці шкільної програми із української літератури орієнтація велася на програму із російської літератури, що використовувалася у школах Російської Федерації. Таке ставлення викликало незадоволення окремих працівників освіти. Наприклад, на Колегії Міністерства освіти УРСР при обговоренні новітніх програм лунали зауваження, що не має необхідності

орієнтуватись на програму, що складалась для Російської Федерації, тому що у ній не взято до уваги, що в Україні вивчаються дві літератури. Проте, це справедливе та суттєве зауваження зовсім не було взяте до розгляду. Навіть більше того, було вилучено із програмового матеріалу вивчення творів окремих письменників. Ідентичні програмам російських шкіл також були програми з історії.

У 8, 9, 10 класах в програмах з історії СРСР, які призначалися для українських шкіл, не траплялося жодного речення про український народ чи Україну, крім теми «Боротьба білоруського та українського народів проти тиску панської Польщі». Усім своїм змістом програми, як з інших предметів, так і з історії, направляли вчителя на виховання у школярів поваги до «старшого брата» та пролетарського інтернаціоналізму, показуючи учням в долі людства великого значення СРСР, значна увага присвячувалась з'ясуванню прогресивного значення російського народу.

Завдання вчителя при викладанні географії полягало у тому, щоб розкрити переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Таким чином, реорганізація навчальних програм гуманітарних дисциплін спричинена була зовнішніми факторами суспільно-політичних процесів, що проходили у країні.

У розробці підручників, та їх змісту автори додержувалися сумнозвісних постанов ЦК КП(б)У: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисах історії української літератури» (1946 року), «Про читанки, хрестоматії і підручники з української літератури» (1951 року) та ін. Програми, як і підручники, проходили сувору цензуру, що завжди знаходила цілий ряд істотних хиб. Наприклад, «в деяких підручниках з української літератури, української мови, у книгах і хрестоматіях для читання іноді неправильно тлумачились деякі окремі положення літератури, приводились уривки із творів, що не сприяли ідейному і політичному вихованню школярів, найголовнішою хибою

дуже багатьох підручників був відрив від практики соціалістичного будівництва» [7, с. 208].

У підручниках з гуманітарних наук, викладений матеріалу був «на такому теоретичному та ідейно-політичному рівні, що зовсім не відповідав новим завданням та викликам комуністичного виховання учнів». Саме з цієї причини у 1945 році ЦК КП(б)У організував широкомасштабне рецензування підручників і книг для початкових та середніх шкіл. Для керівництва випуском та підготовкою підручників була утворена спеціальна колегія Політбюро ЦК КП(б)У [13, с. 100].

Після постанов ЦК КП(б)У та ЦК ВКП (б) з ідеологічних питань радикально були перероблені хрестоматії та підручники з географії, історії, російської та української літератури. Було роздруковано нові підручники із української мови після запровадження нового українського правопису.

Перебували під постійним контролем розробки підручників, програм, навчальних планів Міністерством освіти Російської Федерації та партійних органів. Ось, Міністерством освіти УРСР до початку 1946-1947 навчального року видано 98 назв підручників, але з них тільки 28 відсотків готувалися у республіці, а інші – 70 відсотків – це видання, які перекладені із російської мови, що, звісно, готувалися авторами із Росії. Також, Міністерством освіти УРСР в цьому ж навчальному році було надруковано 42 програми шкільних предметів, серед яких, було тільки 9, що розроблені в Україні, тобто лише 5-та частина. Проте, підручники і програми, що готувалися в Україні, як за змістом, так і за завданнями відповідали російським підручникам і програмам.

Впродовж 1946-1950 рр. серед виданих видавництвом «Радянська школа» 141 підручник для навчання в початковій школі, тільки 81 підручник був виданий українськими авторами, а це становило 57%, а для навчання в середній школі з 367 підручників, лише 70 були видані українськими авторами, що означало тільки 19%.

Таким чином, основна частина підручників, якими користувалися школярі на той час, розроблялися у Росії. Щоб задовольнити їх повну уніфікацію на території всього СРСР та слідкувати за процесом їх випуску ЦК ВКП(б) та РНК СРСР видали постанову «Про видання підручників для середньої та початкової школи», в якій вказувалося: «Установити, щоб кожний підручник ухвалювався Наркоматами освіти союзних республік. Не дозволяти Наркоматам вносити будь-які поправки у стабільні підручники в процесі їх перевидання. Лише з дозволу РНК СРСР та ЦК ВКП(б) проводити заміну існуючих підручників новими» [3, с. 233].

Підручники з історії СРСР підготовлені ще у 1938-1940 роках для учнів 8-10 класів, що були написані під загальною редакцією А. Панкратової науковими працівниками Інституту історії АН СРСР. Основна ідеологія цих підручників заключалася в наступному: «Був створений підручник історія народів СРСР, замість історії російської держави, що складає зміст дореволюційних підручників, де російському народу належить провідна роль» [3, с. 234].

При цьому не всі підручники з всесвітньої історії, наприклад підручник з історії новітнього часу, були видані, «у зв'язку із абсолютно поганим вирішенням його авторами як методичних, так й ідейно-теоретичних, проблем цього курсу» [3, с. 294]. Відсутність підручника привела до тієї ситуації, що курс новітньої історії у 10 класі прийшлося замінювати на поглиблене вивчення історії СРСР. Якщо торкатися історії України, то їй відводилась дуже мізерна кількість годин та її вивчення в основному проходило в курсі історії СРСР.

Після закінчення війни партійно-державне керівництво розпочало боротьбу проти так названого буржуазного «космополітизму» та «націоналізму», що наклала дуже великий відбиток на навчальній освіті України. Прихильність до національних традицій, української мови та культури, все це розцінювалось як «націоналізм» та розглядалося вороже соціалістичному будівництву. Внаслідок цього, була видана постанова

колегії Міністерства освіти УРСР (20 листопада 1947 р.) «Про стан викладання історії України та історії СРСР у школах УРСР», де вказувалося, що вчителі, які недостатньо володіють марксизмом-ленінізмом, допускають дуже грубі помилки у тлумаченні історії України та історії СРСР, а саме: а) інформацію про Київську державу приводять у дусі норманської, антимарксистської, антинаукової теорії; б) матеріал історії України подається окремо від історії інших народів; в) приховують класову природу селянських повстань при тлумаченні причин визвольної війни 1648-1654 рр., пояснюючи ці виступи тільки мотивами національного характеру; г) до повного кінця не виявляють антинауковості та реакційності «теорії» націоналістів в Україні про безбуржуазність та безкласовість українського народу у минулому; д) у тлумаченні ряду питань історії України наполягають на позиції українських буржуазних націоналістів. Зроблено висновки, що багато вчителів у школах, ще не зробили глибинних висновків із рішень уряду та партії про високого рівня ідеологічної роботи.

Таким чином, напрям підготовки підручників та викладання предметів з гуманітарних дисциплін визначалися партійними інструкціями, постановами, причому запропонований творчий пошук та самостійність, як вчителів, так і авторів були досить регламентовані. Велике число підручників, що використовувалися у школах України, були видані у Росії, або ж перекладалися з російської на українську мову.

Абсолютно всі підручники з гуманітарних дисциплін у школі прославляли Сталіна, Леніна, їхніх прибічників, Червону Армію, Жовтневу революцію, партію більшовиків та інші інститути державної машини. Партійна номенклатура особливо пильну увагу приділяла викладанню історії. Тому що, вивчення історії свого народу постійно відіграло ключову роль у підвищенні національної свідомості народу.

Русифікація взагалі не давала можливості вчителям донести інформацію до своїх учнів по змісту наукових праць М.Костомарова, В.Антоновича, М.Максимовича, М.Аркаса, Й.Бодянського, О.Лазаревського,

В.Винниченка, П.Куліша, М.Хвильового, Б.Грінченка і дуже багатьох інших українських патріотів.

Відіграє незамінну вагу в формуванні культури народного середовища в освіті національний фактор, що відзначається на громадянській активності громадянина, залишає слід у її відношенні до оточуючого світу. У шкільній освіті повоєнного періоду цей фактор був відсутній. Основна причина полягала у тому, що центральне московське керівництво свідомо нав'язувало лінію відданості партії та її керівникам, а також інтернаціоналізму.

У реалізації всіх планів комуністичного виховання дуже вагоме місце надавалося друкованому слову, яке знаходилось під неусипним поглядом цензури. Після війни, коли тоталітарна система набула закінченого втілення, число власне цензурних репресій трохи знижується в порівнянні із 30-ми роками ХХ століття, проте залишається досить значним. Цензура заборонила за чотири роки (1947-1950) видавати 182 вірша, 408 статей, 323 книги.

За настановою Агітпропу ЦК ВКП(б) головліт СРСР «очищав» та перевіряв книжкові фонди країни. Розпорядженням відділу преси ЦК ВКП(б) 14 жовтня 1946 р. головному управлінню в справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР наказано було вилучити із книготоргівельної мережі України та бібліотек всю націоналістичну літературу, особливо твори В. Винниченка та М. Грушевського. А 26 липня 1951 року постанова ЦК КП(б)У вимагала видалити із бібліотек всі книги, де був надрукований вірш «Любіть Україну» В. Сосюри.

Контролюючи діяльність бібліотек органи цензури 1948 року зобов'язали видалити 1,1 млн. підручників «політично шкідливої» літератури. Видалялися книги репресованих авторів, емігрантів, релігійного змісту тощо. Органи цензури наказували внести зміни у 40 тисяч підручників, що за їхніми даними містили окремі недоліки. Наприклад, у романі «Прапорнощі» О.Гончара довелося видалити вирази де згадувався Й.Броз Тіто.

Главлітовська цензура у післявоєнний період посилила свою діяльність за примусом державної партії та ситуації, яка пов'язана із «холодною війною». Начальник Головліту УРСР в березні 1953 року (за постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У в липні 1946 року створено Головліт – Головне управління в справах літератури та видавництва, яке знаходилось при Раді Міністрів УРСР) видав наказ № 5, відповідно якого із книготоргівельної мережі та бібліотек громадського користування підлягало вилученню понад 70 видань. Серед яких: праця В.Кістяковського «Робоча книжка з географії. Частина перша. Краєзнавство та географія УРСР», О.Курила «Курс українського правопису. Підручник для шкіл та самонавчання», 4, 5 та 8 випуски «Методичних розробок із українознавства» та інші. [16, с. 600].

Так, учням залишалось вчити українську літературу та історію тільки із погляду марксизму-ленінізму, вихвалянь партії, класової боротьби, «братнього російського народу» та Сталіна. Українське молоде покоління практично не мало уявлення про надбання української історії, нації та культури.

Держава, що взяла на себе функцію будівника комуністичного суспільства, виховання «нової людини», запроваджувала жорстокі заходи, що були спрямовані на обмеження сфери читання, видалення текстів, які не сприяли чи суперечили визначеним цілям. Ще навіть у першій інструкції Головліта наголошувалось усім цензурним органам «дозволяти з дитячої літератури до друку лише ту літературу, що сприяє комуністичному вихованню».

В Україні від національної школи не залишилося нічого, тому що із першого класу дітей відокремлювали від рідної культури, вчили служити інтересам партії комуністів, шанувати визначених героїв, любити радянську імперію, але не батьківщину, свою культуру, рідну мову, свою землю та свій народ.

Тенденції та сутність усіх процесів, які відбувалися в післявоєнний період в освітянській сфері, були обумовлені характером мовної та

національної політики держави. Виходячи із помилкових, які спростовані життям переваги інтернаціонального над національним, структури держави та партії своєю мовною політикою знеславлювали соціальну роль національної мови найчисленнішого, корінного населення республіки – українського – курсом штучного звуження обсягу її застосування. Адміністративна система взагалі відкидала все, що було споріднене із проявами національної самосвідомості народу. Перебіг знецінення української мови в Україні відбувався під керуванням владних структур неквапливо, але неухильно.

Вектор радянської мовної політики був спрямований, в першу чергу на школи, через те що саме школа – це одне із основних знарядь соціалізації, а наука рідною мовою – це найважливіший фактор зростання національної свідомості. Перебіг деукраїнізації дуже активно слугував централізації керівництва освітою. Педагогічні інститути та середня школа з 1946 року фактично були підпорядковані Міністерству освіти, але реально Міністерство тільки здійснювало директиви, що приходили із Москви та союзного міністерства, від ЦК ВКП(б). Самостійність міністерства республіки безжально різала Академія педагогічних наук РРФСР, що фактично була закладом, який контролював набагато більше, ніж завбачала її назва. Ось, судячи з її назви, організували її не на основі всесоюзній – повноваження у цієї Академії обмежувалися лише РРФСР. Однак вона мала напівофіційний статус у радянській урядовій структурі. Власне ця Академія визнавала, схвалювала та розробляла підручники і шкільні програми для абсолютно усіх шкіл Радянського Союзу. По суті директорат, що розширював вплив і на національності, фактично регулював весь шкільний устрій у неросійських республіках [31, с. 198].

У розпорядженні РНК УРСР, що вийшло у грудні 1944 р., було вказано, що від екзаменів у 1944 навчальному році з української літератури і мови звільнялися випускники 7-х класів семирічної та 10-х класів середньої школи, які прибули з братніх республік в Україну та повернулися з евакуації.

Аргументом розпорядження було те, що дуже багато випускників – школярі, що прибули з братніх нам республік та не знають української літератури і мови, а також є школярі-українці, що під час евакуації знаходились в східних областях СРСР та не могли вивчати української літератури і мови та не вивчали курсів за попередні класи. Ось це рішення негативно відбивалось на всіх школярів, яке зовсім не стимулювало їх до того, щоб вчити української літератури і мову.

Постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 4 вересня 1945 р. змушувала запровадити із початку 1945-1946 навчального року вивчення в україномовних школах – російської мови, починаючи з 2-го класу середніх, семирічних та початкових шкіл з наміром загального поліпшення початкового навчання.

Істотним обмеженням вживання і вивчення української мови одночасно відбувалося із зменшенням ряду україномовних шкіл по всій республіці та зменшенням там контингенту школярів задля збільшення російськомовних шкіл.

Столиця України може бути прикладом русифікації великих міст після війни, у якій щороку зменшувався контингент учнів в україномовних школах. Наприклад, із 1947 по 1954 рр. у Києві в україномовних школах зменшився контингент школярів аж на 2040, а ось в російськомовних школах – збільшився на 21978 учнів.

В містах України шкільна освіта була зрусифікована. Відповідна статистика зовсім ніде не друкувалась, щоб про цю інформацію не знали громадяни, а дані про число російськомовних і україномовних шкіл національних меншин практично відносились до державної таємниці.

Велику перевагу російської мови в школі можна простежити, якщо проаналізувати шкільні навчальні плани. Наприклад, у 1-6 класах на обидві мови на тиждень відводилась однакова кількість годин. Але ж, російській мові у 7-10 класах припадало на її вивчення на цілу годину в тиждень більше і в українських і в російських школах.

У вивченні української мови нарощувалася тенденція, яка окреслювалася насадженням великодержавної ідеології у навчально-виховний процес. Формалізмом та догматизмом була просякнута робота шкіл.

Виданий 1950 року шкільний «Орфографічний словник» критикувався видавництвом «Радянська школа». Вона зводилася до того, що словник пропагує слова, що у певній мірі належать до зовсім застарілої лексики та серед них чимало слів, за допомогою яких буржуазні націоналісти намагалися насильно відірвати від російської мови українську.

Сталінська політика уніфікації національних розбіжностей призводила до різнопланової роботи між національними меншинами. В Україні вже на початку 30-х років ХХ століття працювала струнка система таких шкіл, що нараховувала 2025 навчальних закладів. Що включали: німецьких шкіл – 628, асирійських – 2, єврейських – 786, татарських – 8, молдавських – 16, польських – 381. Незважаючи на те, що була необхідна нагальна потреба в їх майбутньому розвитку, вже у середині 30-х років ХХ століття національна політика командно-адміністративної системи набирала потворних форм: обмеження можливостей та закриття національних шкіл супроводжувалось фабрикацією вигаданих справ проти педагогічних колективів національних шкіл та організаторів освіти. ЦК КП(б)У прийняв постанову в квітні 1938 року «Про реорганізацію шкіл в Україні», де вказувалося, що утворення навчальних закладів із викладанням мов національних меншин розцінювалося як «насадження» спеціальних національних шкіл, що стали вогнищем «буржуазно-націоналістичної» дії на дітей, а їх наступне функціонування визначалося як «шкідливе і недоцільне». Згідно з цією постановою школярів переводили у школи з російською та українською мовами навчання. Реформування національних шкіл в республіці дуже поспішно проводили, щоб до серпня 1938 року його завершити. Планувалося доповісти, що в Україні вже 1938-1939 навчальний рік стане вільним від такого поняття як «націоналістичний навчальний заклад» [55, с. 23].

Тоталітаризм досяг свого апогею з кінця 40-х та на початку 50-х років. Республіка виявилася у лещатах скрутних духовних, політичних, економічних, моральних, соціальних, відносин та вже національні неросійські меншини знаходились під важким пресом тоталітарної ідеології. Система радянської освіти ґрунтувалася на принципах марксизму-ленінізму; затверджувався культ російської культури, мови, як «старшого брата» ідеї російського народу, що формулювало у світогляді неросійських учнів національний нігілізм, усвідомлення національної меншовартості, провінційності та невідхильно призводило до відчуження від духовності рідного народу, культури та моралі.

Зменшення числових показників як школярів, так і мережі шкіл в неукраїнських та неросійських школах на тлі розгортання російськомовних шкіл та дуже стрімкого збільшення школярів в них, що вчилися російською мовою засвідчують проросійську національну політику – політику денационалізації і русифікації національних меншин, що невеликими осередками проживали на території України. Зменшуючи мережу національних неросійських шкіл, система влади звужувала на свою вигоду «фронт боротьби» та зосереджувала свої намагання у навчально-виховному процесі на ідейно-політичний зміст.

Від 15 лютого 1947 р. наказом Міністерства освіти УРСР у школах з неросійською та неукраїнською мовою навчання перевідні іспити відбувалися з російської та рідної мови, а іспити на атестат зрілості з рідної літератури та мови – тільки письмовий, з російської – письмовий і усний, з української – тільки усний. У національному шкільництві перевагу російської мови можна простежити, якщо переглянути шкільні навчальні плани, коли до них були внесені зміни на 1954-1955 навчальний рік, відповідно яких в школах з неукраїнською та неросійською мовою навчання потрібно було, щоб школярі даних шкіл добре могли оволодіти російською мовою, у цьому плані було вказано про необхідність розпочати з першого класу по 3 години на тиждень вивчення російської мови, за рахунок

зменшення годин рідної мови, ще й збільшено на 1 годину в тиждень у 8-9 класах російської літератури та мови за ліком годин рідної мови. Не вивчалась в них взагалі українська література та мова. На вивчення російської мови у 5-7 класах відводилося в тиждень на 1 годину більше, чим на рідну мову, а вже у 8-10 класах, було удвічі більше годин російської літератури та мови.

Всі постанови та накази відносно шкіл національних меншин створювали політичне навантаження та ідеологічне спрямування, а на матеріальне та технічне забезпечення школи: підручниками, приміщеннями, увага зверталася опосередковано на наочні посібники.

Для учнів національних меншин програма з літератури підводилася до вивчення праць письменників братніх народів СРСР, обсяг і тематика яких були відповідними школам Російської Федерації.

Вивчення учнями в школах для національних меншин одноразово іноземної, рідної російської та української мов ставило школярів в умови нездатності глибоко опанувати жодну мову.

Молодь, за таких обставин була позбавлена можливості вивчити історію свого народу, мову, географію, тощо.

Релігійне виховання радянська система освіти заперечувала. Школа знаходилась окремо від церкви, а церква від держави, були відсутні можливості створювати просвітницькі та культурні організації, проводити благочинну діяльність. У західних областях велика частина селян національних меншин не усвідомлювали радянську систему освіти, забороняла відвідувати школу дітям, ходити на ряд уроків, отримувати підручники, а тим паче – приймати участь у виховних заходах. Марксистсько-ленінська за змістом, однотипна із освітньою системою Росії, радянська школа викликала антипатію, дуже часто й негативні настрої батьківської громадськості і учнів.

У післявоєнні роки перед радянською школою стояло завдання: давати учням систематичні та глибокі знання основ наук, прищеплювати до них

навички та уміння практичної діяльності у різноманітних галузях народного господарства, виховувати свідомих та активних будівників соціалізму [7, с. 76].

Щоб реалізувати це завдання в життя необхідно було залучити до навчання абсолютно всіх дітей шкільного віку. Переслідуючи свої цілі радянська влада, оголосила право на набування знань загальнодоступним. Розвиток шкільництва оголошувався державною справою. Але ж поряд з цим, ігноруючи національні та регіональні особливості, радянський режим штучно нав'язував форму освіти.

На зміну до обов'язкової семирічної освіти спрямовувалася основна увага освітян. 20 листопада 1947 року телеграма М.Суслова, який був секретарем ЦК ВКП(б)У до Л.Кагановича, вказувала про важливість цього завдання, де зауважувалося прийняти міри, які б задовольнили відвідування школи абсолютно всіма дітьми шкільного віку.

Слід сказати, не могли не впливати дуже важкі побутові та матеріальні умови дітей на розвиток освіти. Мала універсальний характер дія механізму тоталітаризму, він пронизував практично всі галузі суспільства, і освітню також, що деструктивним чином подіяло на стан загальноосвітньої школи України, насамперед у 1946-1947 рр. в роки штучного голоду.

Велика кількість дітей, аби прокормити себе, а навіть часто й батьків-інвалідів, повинні були йти працювати у колгосп та кидати навчання у школі. Основними із наслідків матеріальних нестатків та голоду, була неможливість виконання проекту розширення середньої та семирічної освіти. Таким чином, закон про конче обов'язкове семирічне навчання не зміг втілитися в життя із причин матеріального становища сімей.

Від 14 травня 1947 р. рішенням уряду «Про організацію кожного дня у міських школах УРСР одноразового харчування школярів, що мають в цьому найгострішу потребу» в Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській, Вінницькій, Ізмаїльській, Одеській, Чернівецькій, Кам'янець-Подільській, Херсонській, Запорізькій, Миколаївській,

Сталінській, Житомирській Дніпропетровській та Кіровоградській областях визначалися контингенти учнів до 20 травня 1947 року на щоденне одноразове харчування. Ось такі події були прямим доказом того, що голод був розповсюджений на усій території України, у східних, центральних і південних областях. Достатньо часто були прецеденти дуже незадовільної організації шкільного харчування, як це трапилось в м. Станіславі, коли ні одна школа, не змогла організувати шкільного буфету, а учням видавали лиш по одному шматочку хліба. Найбільш складним був стан у лікарнях з харчуванням хворих дітей на дистрофію, коли вони один раз на добу харчувалися хлібом 250 г і супом [4, с. 125].

Професійними спілками УРСР затверджувалися різні заходи для надання допомоги дітям та послаблення страшних наслідків голоду, особливо у районах Херсонської, Миколаївської, Ізмаїльської та Одеської областей, де голод набрав найбільшого розмаху. У певній мірі, ці заходи перешкодили зростанню дитячої злочинності і безпритульності, але ж були не в змозі виправити загрозливого становища.

Соціальним явищем цього періоду, досить важливим, яке впливало на процес розвитку загальної освіти – існувала дитяча злочинність і безпритульність. Надзвичайно гострим це явище стало в 1946-1947 роках. До безлічі безпритульних дітей, що з'явилися в результаті війни, приєдналися десятки тисяч дітей, яких батьки, намагаючись їх врятувати від голодної смерті або виснаження, відвозили власних дітей у великі міста та залишали їх на базарах, лікарнях, вокзалах, сподіваючись, що вони потраплять до дитбудинків як безпритульні. Невпинно зростала кількість безпритульних. Не вміщалися у заповнених дитячих будинках тисячі обірваних, голодних дітей. Матеріальне становище було надзвичайно важким в Україні у період 1946-1947 рр., воно дуже негативно вплинуло на стан школярів загальноосвітніх шкіл. Все це було наслідком війни, а ще спричинене продовольчою та соціальною політикою колишнього Союзу РСР, та зокрема його центральних органів влади; голод спричинив смертність та масові

захворювання, як серед дітей так і серед дорослого населення. Особливо вразливими були діти колгоспників та освітяни, врешті решт, це все звісно, вплинуло нищівним чином не тільки на якість, а й безпосередньо на навчально-виховний процес. Потрібно зауважити, що влада чисельні дані про дітей шкільного віку, не охоплені навчанням класифікувала до ряду державних таємниць, а також про це заборонялося писати. Залишалося відкритим питання охоплення процесу навчання дітей шкільного віку протягом післявоєнних років. Не було воно вирішене аж до початку 1952-1953 навчального року.

Боротьба за підвищення успішності була центральною в результативній організації у загальноосвітніх школах навчально-виховного процесу впродовж всіх післявоєнних років. Ця боротьба пронизувалась казенщиною та наповнювалась формалізмом. Великого розміру здобули процентоманія та окомилування, із питань якості та рівня знань, другорічництва, серед педагогічних колективів певного соціалістичного змагання тощо. Від відсотка успішності школярів конкретного класу, так оцінювалась якість роботи вчителя органами народної освіти. За таких умов оцінювання знань школярів відбувалось у явно завищених формах, необ'єктивно.

Дуже важливим заходом у школах, який сприяв покращенню якості навчання, стало запровадження іспитів на атестат зрілості, а також випускних та перевідних іспитів із 1944-1945 навчального року. Введено в обіг практику нагородження учнів середніх шкіл, золотими та срібними медалями, які проявили на випускних іспитах, а також за час навчання при відмінній поведінці відмінні знання. Рада Міністрів СРСР затвердила нове положення в лютому 1950 року, про екзамен на атестат зрілості, випускні і перевідні екзамени у середніх, семирічних та початкових школах. На основі цього положення встановлено один для абсолютно усіх республік порядок шкільних іспитів, за знаннями учнів передбачено посилити поточний контроль [31, с. 108].

На екзаменах у школах знаходились представники комсомольських, партійних організацій, радянських органів, що звітували у вищій партійній органі про їх проходження. Вони пильнували навіть за вибором школярами тем письмових творів. Міністерством освіти рекомендувалися назви цих тем.

Одне із характерних властивостей українського шкільництва – це посилені та постійна увага до дисципліни школярів, покращення трудового навчання та виховання. В черговому наказі від 28 лютого 1952 року Міністерства освіти УРСР «Про зміцнення дисципліни у школах Української РСР» вказувалося: «Керуючись рішеннями уряду та партії про школу, рішеннями ЦК КП(б)У та ЦК ВКП (б) з ідеологічних питань, в Українській РСР школи, при активній участі шкільних піонерських та комсомольських організацій, успішно проводять велику роботу щодо комуністичного виховання школярів, виховуючи в них свідомих, активних, полум'яних патріотів, всебічно розвинених людей, безмежно відданих великій партії Сталіна-Леніна та своїй соціалістичній Батьківщині». З приводу методів роботи з дотримання комуністичної дисципліни у школі учнями, то в цьому наказі роз'яснювалося вчителям, що необхідно поєднувати методи «переконування із примусовими заходами» [31, с. 108].

У державних та партійних документах рекомендувалися заходи відносно поліпшення та трудового виховання, щодо політехнічного навчання, то надзвичайного розмаху воно набрало одразу після резолюції XIX з'їзду партії, в якому вказувалося: «З метою подальшого покращення соціалістичного виховного значення школи та забезпечення школярам, що закінчують середню школу, передумов для незалежного вибору професій, приступити до виконання політехнічного навчання у середній школі і виконати заходи, які потрібні для переходу до загального політехнічного навчання» [21, с. 575].

Ставлення до реалізації політехнічного навчання в навчальних закладах було спрощене та поверхове, супроводжувалося до оволодіння школярами основами елементарних професій та певними трудовими навичками.

Поза тим, принцип політехнічного навчання витискав гуманітаризацію навчально-виховного процесу, яка вкрай негативно позначалася на духовному, моральному та загальнокультурному розвитку шкільної молоді.

Слід визнати й те, що із запровадженням політехнічного навчання старшокласники були позбавлені права вибору за своїм бажанням виробничого навчання. Наприклад, усі міські школи були направлені на виробничі професії, що знаходились на найближчому підприємстві, а сільські – на сільське господарство. Посилення дисципліни означало встановлення у ставленні до учнів авторитарно-жорстких форм, завдяки якому школярі дотримувалися б порядку через страх і боязнь бути покараними. Все це відбувалося для того, щоб виховати покірних, слухняних, політичній владі та ідейній системі громадян, сформувати у кожного ретельно ставитися до наказів, до влади, до старших. Сформовані риси характеру – слухняність, дисциплінованість, зміцнювали генеральну лінію партії та існуючий лад.

Були й позитивні моменти в школах при запровадженні політехнічного навчання. Великого розмаху набирали масові місцеві позашкільні та шкільні екскурсії школярів у колгоспи, радгоспи, на промислові підприємства тощо. Організовувалися щорічно республіканські, обласні шкільні, міські та районні олімпіади, проводилися конкурси на кращі огляди художньої самодіяльності, дитячі малюнки, спартакіади, зльоти юних натуралістів і юних техніків. Ще позашкільні заходи включали й гурткову роботу, що набувала великого поширення. Система позашкільних дитячих заходів скеровувалась на ідейне виховання школярів, формування класового світогляду в молоді та дітей, займати їх вільний час.

Ідеали національних духовних цінностей, соціальної справедливості та гуманізму, були приречені в умовах, де у основу всіх виховних завдань тоталітарною державою ставились класові, ідеологічні завдання, а свобода слова завершувалася там, де з'являлось потреба неупереджено розібратися в дійсності.

Всім відомо, що свої звичаї має кожна нація, які освячені віками та виробилися протягом багатьох століть. Але ж, в Україні в умовах тоталітарного імперського режиму постійно впроваджувалась чужа і навіть зовсім принизлива система стереотипних традицій та обрядів. Найбільше це проявлялося перед різними святами, коли комсомольські, компартійні, жовтеньські і піонерські організації посилювали активність серед учнівства, активізували морально-естетичні, інтернаціоналістські, героїко-патріотичні та ідейно-політичні заходи молодого покоління. Відбувалося все можливе, щоб злагодженими заходами були охоплені всі школярі, а хто ігнорував – їх виключали із комсомолу, «проробляли» на зборах тощо.

Покоління учнівства виховувалося у післявоєнний період за принципом «хто не з нами – той проти нас», формувалося в одноманітності думок, світосприйнятті, світобаченні.

Регламентації вільного часу відбувалися навіть на танцювальних вечорах у школах. «Це була суміш першого балу Наталії Ростової з концтабором, – від шкільних вечорів згадує свої враження джазмен Олексій Козлов. – Танці, ухвалені районним відділом народної освіти м'яко кажучи були із минулого століття: вальс, полька, мазурка, падеграс, падекатр, падепатинер, краков'як, полонез. Танго та Фокстрот були не заборонені, а лише не рекомендовані. Їх дозволяли інколи ставити єдиний раз на вечір. Та й то не постійно. При цьому ще й наглядали, щоб ніяких намагань танцювати подібним «стилем» не було. Ось тільки хтось з школярів робив щось не так, терміново подавався знак в радіорубку, знімали платівку і потім вже нічого, за винятком бальних танців не ставили» [27, с. 192].

Заборона релігійного виховання була одним із чинників радянської системи освіти. Обнародувана свобода совісті завбачала свободу здійснення релігійних обрядів, однак практично здійснювалася до права не сповідувати абсолютно жодної релігії, проводити атеїстичну пропаганду.

Державна політика та її досвід минулих років у галузі релігійного життя, протягом першого післявоєнного десятиліття, вказує, що режим,

формально визнаючи відокремлення церкви від школи та держави, свободи релігійної пропаганди та свободи релігійних культів, насправді дотримувався вектору відвертого адміністративного втручання в систему віросповідань.

Комсомольським та піонерським організаціям відводилося важливе місце в освітньо-виховній системі. Учні звільнялися від права вибору вступу до інших будь-яких організацій, бо взагалі їх не було у суспільстві, через це, під тиском «громадської думки» повинні були вступати до комсомольських та піонерських організацій, що, у свою чергу, утворювалися та діяли під монополію партійно радянського режиму. Інші, позапартійні неполітичні об'єднання молоді, а також політичні організації, не мали взагалі права на існування. Більшовицький режим навіть у них вбачав своїх ворогів.

Партійне керівництво постійно критикувало піонерські та комсомольські організації, що вони не домагаються дуже високої успішності учнів, а також не виступають проти не позитивних процесів в житті школи, як порушення дисципліни, підказування, списування, слабо борються проти другорічництва.

Підростаюче покоління та молодь, коли правлячий режим залучив їх до комсомольської спілки, в першу чергу над ними здійснював жорсткий контроль. Всі резолюції і заяви про «самодіяльність», «організаційну самостійність», молодіжної спілки були лише на словах. ВЛКСМ (та її компонент ЛКСМУ) була форматowana у систему більшовицької партії, що розпоряджалася ними як структурним підрозділом, утримувала у покорі молоде покоління.

Безупинний контроль за школярами, що носив по суті усеосяжний вплив громадських організацій і адміністративних структур в роки після війни, не визначався позитивною дією виховної функції. Мала місце й злочинність серед шкільної молоді. Органами МВС Української РСР протягом 1952-1953 рр. до кримінальної відповідальності за різні злочини у республіці притягнуто – 44615 громадян, з цієї кількості 5011 осіб віком до 18 років. 2-4 червня 1953 року на пленумі ЦК КП(б)У вказувалося, що

матеріали розслідування карних злочинів серед молоді вказують на те, що ці злочини найбільше відбуваються, де неорганізований культурний відпочинок, незадовільно поставлена культурно-виховна робота, не проявляється турбота про побутові потреби молоді. Ось це була констатація фактів, втім, про те, що необхідно зробити, щоб позбавитися таких негараздів, не йшлося.

Будь-які спроби молоді в умовах тоталітарного режиму створити автономні від правлячої партії організації були приречені на поразку. Правляча партійно-державна верхівка зовсім не могла допустити існування молодіжних неконтрольованих організацій. Неподільна та повна диктатура більшовицької партії, абсолютно у всіх сферах політичного та суспільного життя, загалом і серед молодого покоління, являла собою суть тоталітарного режиму. На існування право мала тільки піонерська організація-комсомол-партія, лише як складова частина цього режиму. Більшовики вели боротьбу в першу чергу за допомогою цих організацій із іншими об'єднаннями за те, щоб мати вплив на молодь.

Ось так, ігнорування української культури та ідеологічний тиск трансформували школу в засіб виховання абсолютно слухняної молоді, в засіб русифікації корінного населення, змінення його національної свідомості, відлучення від звичаїв та традицій свого народу.

Навчання відбувалося на підґрунті російських навчальних планів, що використовувалися абсолютно у всіх республіках колишнього СРСР. місця для вільнодумства не залишалося в українській школі, все, що не вкладалося у систему комуністичної ідеології, визнавалося неприйнятним та антирадянським, в школах жорстоко переслідувалися навчальні кроки, що передбачали любов до рідного, українського та формування національної свідомості.

Під ідеологічний вплив підрастаюче покоління потрапляло із дитинства. В межах марксистських догм формували систему світосприймання підручники, комсомол, піонерські організації. Літературу,

де розповідалося про історичні традиції українців, їх державотворчі традиції, що породжували національну свідомість учнів, було проголошено ворожою державі, а її відомих авторів, учасників національно-визвольного руху нарікали «буржуазними націоналістами», «зрадниками народу», «класовими ворогами». Натомість з її догматизмом насаджувалася комуністична мораль. Усі рішення партійно-державних структур визначали здійснювати виховання школярів лише у руслі морального кодексу будівників комунізму.

Обставини духовного та ідейного застою у шкільному житті спричиняли дуже велике зниження рівня моральних якостей, гуманістичних цінностей, загальної культури. У школярів цілеспрямовано виховувалися виконавські функції, підлеглість та підпорядкованість, слухняність. Під принципи марксизму–ленінізму «підганявся» увесь зміст освіти, непримиренної класової боротьби, пролетарського інтернаціоналізму. Загальна атмосфера поза школою та в школі налаштовувала педагогів застосовувати авторитарні, примусові методи та форми роботи з учнями. Теорії «старшого брата», «безнаціонального комунізму», «злиття націй», антигуманні ідеї, всюдисуща боротьба із буржуазним українським націоналізмом спричиняли викривлення навчально-виховного процесу, що молодому поколінню нав'язувало хибні стереотипи, змінене розуміння національної самосвідомості, патріотизму та гуманізму.

Дуже погано впливало на якість навчання у роки після війни стимулювання праці вчителя та відсутність механізму соціального захисту. Порушення прав вчителів і школярів, політичний та ідеологічний наступ в освіті, призвели до викривлення функцій та соціальних цілей школи, до домінування у діяльності загальноосвітньої школи ідеологічного фактору, зменшення престижу педагогічної професії.

У навчально-виховному процесі всі складові та ланки були повністю централізовані та контрольовані. Організаційна робота, бібліотеки, підручники зазнавали чисток та ідеологічних перевірок.

Дуже пильно партійно-радянські органи, а також підпорядковані їм науково-педагогічні інститути слідкували за підготовкою підручників та програм з історії та за взагалі викладанням в школі. Комуністична ідеологізація і політизація як окремих навчальних курсів, так й взагалі всього виховного процесу спрямовувала та реалізовувала зміст освіти, передбачали фальсифікацію історії України навчальні програми.

Заідеологізований та уніфікований підхід до усіх проблем освіти, помилковий виховний ідеал, політизація, єдиний суворий партійно-державний контроль – це все було дуже відчутним гальмом для шкільної системи освіти України та її розвитку. Звуження мережі шкіл національних неросійських меншин, насильницька русифікація, формування в учнів розуміння другорядності неросійської національної культури, неprestижності приналежності до іншого народу, – призводило до відчуття меншовартості і нігілізму, гальмування творчого потенціалу підростаючих поколінь, формування байдужого ставлення до рідної мови.

Таким чином, національна школа України післявоєнного десятиліття не була по суті такою, щоб давала шлях пошукам нових національних і соціальних перспектив, у великій мірі вона була засобом політичного впливу існуючого режиму.

РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНИНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ У 1944 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.

У кінці жовтня 1944 р. в запеклих боях Радянська Армія звільнила всю територію України від німецько-фашистських загарбників. У зв'язку з визволенням території України розвивалася система управління освітянською справою. Почало працювати Міністерство освіти УРСР (Народний Комісаріат освіти УРСР до 1946 р.), Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, що були підвідомчі відповідним органам, які очолювали загальну середню освіту, також середню спеціальну та вищу освіту, вдосконалювали загальні положення по методичній, науковій, навчальній та виховній роботі, які незалежно від їх підвідомств були обов'язкові для навчальних закладів.

Багато інших державних органів були долучені до управління освітою, до яких підпорядковувались і управління (міських, районних, крайових, обласних) Рад народних депутатів. Але ж, політичний розвиток в тоталітарному радянському суспільстві визначався правилами командної ідеології, які були закріплені в пленумах ЦК КПРС, постановах та рішеннях з'їздів. Відділ у справах загальноосвітньої школи був організаційною одиницею, яка задовольняла проведення партійних рішень в галузі освіти, а також сюди відносились і управління та відділи ЦК КПРС союзних республік, сектори в міських і районних, обласних, крайових, і т. д. комітетах партії. Ось так, основні резолюції з розвитку народної освіти, комплектування, підготовки та розстановки педагогічних кадрів, із питань матеріального забезпечення приймалися та забезпечувалися централізовано у державних та партійних структурах.

Навчальний та виховний процес неможливий в усіх закладах освіти без виробничої та матеріально-технічної бази. Матеріально-виробнича основа школи повоєнних років – це споруди, приміщення, майно,

обладнання культурного, споживчого, та соціального призначення, яке необхідне для продуктивного функціонування навчального закладу. За сприяння цієї бази здійснювався процес виховання і навчання, забезпечувалися умови праці педагогів та учнів. Утримання в належному стані, зміцнення і розширення матеріального та технічного забезпечення навчальних закладів – це необхідна першочергова умова нормального розвитку та функціонування освіти, а також зростання її соціальної ролі.

Окупація України німецько-фашистськими загарбниками пов'язана з трагічними сторінками у умовах загальноосвітньої школи. Рейхкомісар України Кох разом з гітлерівським наставником цинічно промовляв: «Нам байдуже, зовсім, чи буде організоване навчання підростаючого покоління в Україні» [31, с. 317].

Фашисти з педантичною чіткістю руйнували й навчальні заклади. В Києві, до їх вторгнення працювало 150 початкових та середніх шкіл, а окупанти зайняли 77 шкіл під казарми, під склади і майстерні пристосували 9 шкіл, розмістили воєнні штаби в 2 школах, а під конюшні використовували 8 шкільних приміщень. Фашистські загарбники зруйнували 140 шкіл відступаючи із Києва [31, с. 320].

В Одесі окупанти знищили посібники в 122 школах, а також вивезли до Німеччини обладнання [44, с. 264]. На Донбасі загарбники підірвали більшість шкільних будинків. Нанесені збитки, в Луганській області фашистськими окупантами від розрухи шкільних приміщень становили тисячі карбованців. В м. Донецьку загарбники використовували шкільні приміщення під казино, склади, конюшні, а відступаючи, фашистські спецпідрозділи спалили та підірвали 51 школу. Загалом, на початку 1941 року із 29134 шкіл, які були в Радянській Україні, частково зруйновано – 10062 школу, а повністю – 8108. Зазнали руйнувань 62 відсотки загальноосвітніх шкіл. Зруйновані були на 92,6 відсотки середні педагогічні навчальні заклади. А вже вищі педагогічні навчальні заклади були пошкоджені майже стовідсотково: 37 – частково, 19 – повністю.

Німецькими окупантами було знищено та розграбовано близько шести мільйонів томів книг, унікальні видання та рукописи були серед них. З 1431 обладнаних навчальних кабінетів в Запорозькій області залишилось тільки 20 та й то в поганому стані. Окупанти стерли з лиця землі в м. Луганську бібліотеку імені Горького, книжковий фонд в якій нараховував 6 млн. 700 тис. 919 томів.

Але найгіршим було те, що німецькі окупанти знищували вчителів. Ось лише в Києві фашисти знищили 21 вчителя; у Полтавській області в Глобинському районі – 12 вчителів, в Богачинському – 20, в Згурівському – 7, в Лохвицькому – 10. 46 вчителів розстріляно у Луганській області [5, с. 51]. Вчителі гинули від голоду, холоду та німецьких тортур. Ось лише в одному місті Харкові нараховувалось близько 150. Учні та працівників шкіл відправляли насильно до Німеччини. Наприклад із Полтавської області з 4 районів вивезли 2392 учня і 48 вчителів [5, 51].

В Україні на педагогічній ниві до війни працювало 237740 вчителів, а вже на 1 січня 1944 р. їх було 155928 (66% довоєнної кількості). Ця війна залишила на Україні дуже велику кількість дітей-сиріт. Їх налічувалось близько 125 тисяч осіб станом на грудень 1944 року [2, с. 56].

Зразу ж після звільнення Радянської України від окупації розпочинається розбудова культури, освіти та народного господарства. В серпні 1943 р. керівництво прийняло постанову «Про заходи щодо розбудови народного господарства в районах, які звільнені від німецької окупації». Властивою рисою стратегії радянського керівництва в цьому процесі розбудови було повернення до довоєнної зразка розвитку народного господарства, акцент робився передусім на відновлення важкої промисловості – запорука воєнно-промислового комплексу, на заощадження і накопичення ресурсів та фінансів за рахунок сільського господарства, соціальної сфери та легкої промисловості.

Відбудовчі процеси в Україні ґрунтувалися на внутрішніх ресурсах і їх можливостях. З ідейних задумів СРСР, всупереч з 16 західноєвропейських

державами, відказався від американської грошової допомоги за «планом Маршалла». Процес розбудови також залежав від передусім фінансової дипломатії адміністративно-командної системи. Центральне партійно-державне керівництво виокремлювало кошти на розбудову зруйнованого господарства України, що нараховувало лише 24 відсотки з всієї суми призначених грошей на розбудову народного господарства СРСР та вочевидь не відповідало об'єктивним потребам республіки, тому що матеріальні збитки України були вище 40% загальних втрат СРСР.

Розлад фінансової системи став одним з відчутних руйнівних наслідків війни. Розширення зони натурального обміну, інфляційні процеси, вказували про прогресуюче знецінення карбованця та ще й ставили під небезпеку виконання програми відновлення економіки країни. Державна позика розбудови та розвитку народного господарства СРСР, що як правило, відбувалася під тиском владних структур та станом на травень 1946р складала 20 млрд. крб., а також грошова реформа 1947 р. трохи стабілізували фінансову ситуацію. Із 1946 року задля підтримки авторитету влади визначалося декларативне зниження цін (з 1948-1954 рр.). Проте розрахунки спеціалістів свідчили, що економічно всі зниження цін виявилися фіктивними.

Все це зазначалося на недофінансуванню освіти як невиробничої сфери і тому погано відображалось на матеріально-технічній основі школи. Державне фінансування сфери освіти в повоєнні роки мало деякі особливості, а саме: кошти що виділялися на освіту надходили з бюджету на регіональному та центральному рівнях. Процес розподілу бюджету на централізованому рівні завбачав практично повну відсутність незалежної фінансової політики місцевих та республіканських органів влади. Не дуже добре на розвиток освіти період після війни впливало те, що видатки покривалися практично в основному з республіканського бюджету. Внаслідок цього це призводило до «вторинного» фінансування освіти, де в великій мірі спричиняло слабкість її матеріальної та технічної бази.

В планах матеріально-технічних потреб шкіл переважаючими були кількісні показники (кількість приміщень, а також наявність в них місць для навчання, кількісні виміри основного обладнання, яке потрібне для навчально-виховного процесу та ін.). Ось, в умовах післявоєнної розбудови плановими органами бралось до уваги кількість зруйнованих шкіл, а за основний вектор – стан шкільної мережі до 1941 року та число учнів, які потребували навчального обладнання, письмового приладдя і підручників. За підтримки вартісних показників визначався об'єм капітальних вкладень, визначалися фінансові розтрата на капітальний ремонт тощо. Нарощування основних фондів виступало основним вектором розвитку навчально-матеріальної бази. Це реалізовувалося шляхом капітального будівництва, закупівлі обладнання, шкільного приладдя, меблів, реконструкції діючих будівель та шкіл.

Ось таке використання бюджетних коштів сприяло наявності великої незбалансованості соціально-економічного розвитку культурно-соціальної та освітньої сфери. На регіональному рівні таке експлуатування бюджету було наслідком невиконання плану оперативного відновлення роботи шкіл та освітніх установ і відсутність контролю за напрямком освоєння коштів центральними системами виконавчої влади. Але, в цілому, за четверту п'ятирічку у 1946-1950 рр. кількість інвестицій були досить вагомими, які були направлені в шкільну освіту. На розбудову і на утримання середніх та початкових шкіл України було витрачено з місцевих та республіканських бюджетів 72, 4% або 14283000 крб. всіх надходжень на загальну освіту. Та хоч розтрата державного бюджету на культурно-соціальні заходи щорічно зростали, співзв'язок розтрат на освіту до всієї суми характеризувалось нестабільним зростанням. Коли розтрата за 1940 р. взяти як за базові, виходить, що у 1950 р. розтрата на галузь освіти становили всього 89,1%. Оцінюючи місце України як великого освітнього формування в загальносоюзному комплексі, треба відзначити наступне. Капіталовкладення в галузь освіти у 1952 р. в РРФСР примножилися на 246%, а в УРСР – на

241% [27, с. 469]. В результаті дуже обмеженого асигнування освіти України дуже важким було матеріальне становище шкільництва.

Освіта України справді відновлювалась в обсязі звільнення території від загарбників. Програму перших кроків розбудови шкільництва характеризувала постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про відновлення роботи шкіл в тих районах УРСР, які були звільнені від фашистських загарбників», що прийнята ще на першому етапі звільнення республіки 27 лютого 1943 р. Ця постанова примушувала Народний Комісаріат Освіти, районні і обласні ради депутатів трудящих, відділи народної освіти та партійні органи, негайно розпочати роботу щодо розбудови шкіл, а також взяти необхідних заходів для відновлення навчального процесу [27, с. 470].

В Україні нараховувалося 25155 шкіл, які почали працювати в 1944-1945 навчальному році (а це становило 85% довоєнної кількості).

Ось ці, на перший погляд, радісні цифри не відображали дійсного стану загальноосвітньої школи післявоєнних років. В дуже складних умовах почався навчальний процес: дуже не вистачало шкільних приміщень, у великій кількості які не були пристосовані для проведення занять, оскільки розміщувалися в громадських будівлях, які уціліли, в хлівах та навіть в бліндажах та землянках.

Постанова Ради Народних Комісарів від 5 березня 1944 року та від 26 червня 1944 року РНК УРСР «Про порядок очищення шкільних приміщень, які застосовувались не за призначенням» радянські і партійні місцеві органи зобов'язувала моментально вирішити питання про повернення шкільних приміщень органам народної освіти, які були зайняті організаціями та військовими частинами, але в умовах спільної розрухи, без узгодження питання з Наркоматом освіти, тільки в 13 областях УРСР різноманітними установами та закладами було зайнято 226 шкільних окремих будинків (за винятком тих, в яких були лікарні). У післявоєнний період така хронічна нестача приміщень та використання їх не по призначенню, стала досить тривалою та створювала дуже напружену ситуацію. Школам, на протязі

1945-1949 рр. було передано близько 2 тис. будинків, які використовувалися не по своєму призначенню, не враховуючи очищення та пристосування великої кількості окремих кімнат у існуючих шкільних приміщеннях [47, с. 37].

На підтримку будівельних державних організацій була направлена ініціатива колективів промислових установ Луганської, Запорозької, Донецької, Дніпропетровської та інших областей. Вони розшукували резерви і за допомогою цього, внесли велику частку в капітальне будівництво шкіл. Промислові підприємства республіки за післявоєнні роки до 1952 р. змогли побудувати 63 школи, в яких могли навчатися 28 600 учнівських місць [13, с. 52].

Однак розбудова зруйнованих та спорудження шкільних кімнат та приміщень будівельними організаціями, які були в системі Міністерства освіти УРСР, ще і промисловими установами за рахунок нагромаджень не були здатними задовольнити всіх запитів та потреб в розширенні та створенні матеріально-технічної бази шкіл. Дуже важливим фактором в Україні відбудовчих процесів була адміністративно-командна система. Якраз вона давала змогу у найкоротший термін мобілізувати значні людські і матеріальні ресурси, концентрувати їх на побудові чи відбудові необхідного об'єкта. Величезний вклад у будівництво та відбудову загальноосвітньої школи вписали в історію сотні тисяч радянських людей, що в надії на краще, визначали ударний ритм післявоєнному життю, складаючи особливу – післяпереможну – суспільну атмосферу. Такі події зумовлювали емоційне піднесення народу, що намагався приблизити своєю працею істинне мирне життя – дозволяли вирішувати навіть завдання матеріальних потреб шкільної освіти.

Про ударний характер будівництва і відбудови шкіл методом народної будови вказувало на те, що у 1946-1950 роках зусиллями громадськості збудували 2403 школи [47, с. 44], а це становило 74% всіх збудованих шкіл в цей період. Поза тим, у п'ятій п'ятирічці за ініціативою та за рахунок

колгоспів було побудовано та введено в експлуатацію 454 школи, в яких могли навчатися 65,5 тис. учнів. На протязі 1950-1952 рр., знову ж таки, методом народної будови було підготовлено до процесу навчання 17814 класних кімнат, в яких могло навчатися 641640 учнів [31, с. 365].

Але це все не вирішувало основних проблем, бо мова у той час йшла про мінімальні можливості. Ці заходи як промисловими підприємствами так і державними організаціями, громадськістю і колгоспами не забезпечували необхідних потреб в школах. Темпи приросту шкільної площі дуже відставали від вимог організації навчального процесу.

Такий стан з шкільними приміщеннями це один з факторів, що змушували школи працювати у 2 та 3 зміни. Наприклад, в місті Києві на початку вересня 1944 року працювали в третю зміну 240 класів. Взагалі по всій республіці у 1946-1947 роках за таким незручним режимом навчалось близько 45% школярів [2, с. 67].

В певній мірі розширення шкільної площі дало можливість значно зменшити двозмінність та взагалі ліквідувати тризмінність у школах (до 1952-1953 навчального року була ліквідована тризмінність, а двозмінність залишилась в 65% шкіл), однак, як вказують дані таблиці в 1952-1953 навчальному році число шкіл з двозмінним навчанням становила 18630, з яких аж 15540 шкіл були сільськими [2, с. 67].

При відбудові шкільної мережі завжди дуже гостро стояло питання потреб школи кабінетним обладнанням, а ще і укомплектування шкільних бібліотек книгами. Взагалі, у післявоєнний час школи починали навчання практично без навчального приладдя і меблів. Промисловість республіки ще не на достатньому рівні була повністю розбудована та школам доводилося вдовольнятися меблями, що приносили до школи учні та батьки. Проблема навчального приладдя і шкільних меблів розв'язувалася поступово. Наприклад, завдяки відбудові промисловості, школам мало помалу почало постачатись навчальне приладдя та стандартні меблі. Поза тим, частину шкільного обладнання та навчального приладдя, яке загарбники вивезли до

Румунії та Німеччини, в порядку репатріації, після війни, було повернено до шкільних установ УРСР.

Вже за п'ять років після війни було виготовлено приблизно півмільйона парт та дуже багато класних дощок. А ось партами було задоволено 2 993 289 учнівських місць, при 3 699 377 учнів на першій зміні [47, с. 42].

Через дуже жорстку фінансову дисципліну та велику обмеженість засобів, Міністерство освіти УРСР спрямовувало вчителів та органи народної освіти на виготовлення саморобних приладів. Наприклад, від 1 листопада 1950 року наказом Міністра освіти УРСР на вчителів та керівників шкіл покладено обов'язок розгорнути роботу з вироблення саморобних приладів. Найкращий приклад подавав учительський інститут в місті Харкові, який виробляв саморобні прилади із фізики, хімії і математики, у якому були створені спеціальні майстерні, в яких студенти навчались виробляти різні саморобні прилади [47, с. 42].

Дуже важливим аспектом навчальної бази загальноосвітніх шкіл була бібліотека. В ній повинна бути зосереджена вся необхідна художня навчальна та методична література, а ще і періодичні видання, що були необхідні для проведення виховної та навчальної роботи. Дуже велика кількість бібліотек, які були зруйновані у часи війни та малий рівень фондово-матеріального забезпечення великою мірою надривало матеріально-технічне забезпечення шкіл та інших навчальних закладів на території України. Ось, наприклад, в місті Києві під час фашистської окупації було зруйновано близько 80% книжкових фондів, а кількість бібліотек зменшилася приблизно на 50%. Взагалі книжкові фонди перших бібліотек при школах забезпечувались силами населення. Не всі приміщення під бібліотеки використовувались за призначенням, така сама ситуація була з використанням шкільних приміщень.

У багатьох бібліотеках республіки книжкові фонди знаходились зовсім невпорядкованими та нерозібраними. Про слабу неукомплектованість

шкільних бібліотек книгами вказувала постанова Ради Міністрів УРСР з 5 березня 1947 року «Про заходи щодо зміцнення районних та сільських бібліотек». Згідно з нею, Міністерство освіти обіцяло виділити підручників по 2 комплекти для районної бібліотеки та по 3 комплекти для обласної бібліотеки, а ще виділити книги із випуску «Шкільна бібліотека».

Крок за кроком збільшувалася кількість шкільних бібліотек. Вони фактично були у всіх школах, крім сільських одно- і двокомплектних. Проте, книжковий фонд наявних бібліотек перебував у надто обмеженому стані. У книжкових фондах здебільшого знаходилась політична література.

У післявоєнні роки дуже гостро стояло забезпечення школярів навчальними посібниками та підручниками. Надзвичайно ускладнене становище виникало при проведенні уроків для учнів старших класів. Дуже поганий стан був у забезпеченні школярів зошитами: у 1944 на одного школяра припадало по одному, деколи по два зошити.

На перепоні повного задоволення попиту навчальною літературою стояв ряд суб'єктивних та об'єктивних чинників. Реалізація цієї мети у значній мірі залежала від діяльності видавництв та типографій, їх територіального розміщення, сировинної бази тощо. ЦК ВКП(б) у 1944-1945 навчальному році утвердив видання для шкіл УРСР близько 6 млн. підручників, з яких 1800 тис. російською мовою та 4200 тис. – українською. Згідно з цим Народний Комісаріат освіти УРСР затвердив норму забезпечення школярів підручниками: 1 підручник на два учні для 1-2 класу, 1 підручник на 4 учні для 3-4 класу, 1 підручник на 8 учнів для 5-10 класу. Враховуючи обмеженість поліграфічної бази, роздрукування підручників відбувалося поза межами республіки (в Російській Федерації).

Із-за невчасної підготовки рукописів підручників видавничий термін «Радянської школи» порушувався, внаслідок цього наркомом освіти від 5 жовтня 1944 року був виданий наказ про перенос видання у 1945 році підручників з географії та історії. Видавництво орфографічного словника уповільнювало невирішеність питання про запровадження нового правопису.

Були випадки розкрадання та нераціонального використання як зошитів, так підручників. Деяка частина підручників зберігалася у мокрих місцях, підвалах, все це призводило до їх непридатності для подальшого використання.

У 1947 році процес видання і завою підручників був досить важким. Станом на 1 липня 1947 року міністерство освіти зуміло затвердити для шкіл, в яких була українська мова навчання із запланованих 98 назв підручників – 45 назв. Ось такий темп видавництва сприяло тій ситуації, коли у 1946 році на двох школярів початкової школи та 3-4 школярів середньої школи припадав один підручник. Очевидним було те, що видавництво підручників відставало від дуже швидкого розвитку мережі шкіл. Зокрема, це призвело до того, коли практично 2/3 учнів, насамперед старших класів, не могли бути забезпечені навчальними посібниками та підручниками [7, с. 135].

Зокрема, до початку навчальних занять у 1945 р. Укршкілпостач не забезпечив школи бланками учнівської документації (табелі успішності, свідоцтва, білети тощо) та класними журналами. Наочні приладдя, які були виготовлені трестом наочного приладдя, виявилися надзвичайно низької якості та зовсім не відповідали висунутим на той час вимогам. Схоже становище було із виробленням олівців. Крейда була практично зовсім відсутньою у школах. На Західній Україні сільські школи одержали лише 10 відсотків від запланованого числа географічних карт.

Неналежний стан з потребою шкіл навчально-виробничим матеріалом перешкоджав налагодити звичайний навчально-виховний процес. Контрольні та екзаменаційні роботи писалися учнями на газетах. Вчителі повинні були писати нотатки своїх уроків на сторінках застарілих підручників. Дуже масовим для письмових робіт було використання старих книг та газет (Полтавська, Чернігівська, Житомирська, Херсонська, та інші області). Мала кількість підручників, зокрема, із фізики, літератури та історії, заважала нормальній підготовці школярів до випускних екзаменів. Наприклад, у школах Херсонської області з цих мотивів у 3-4 класах практично взагалі не

викладалася історія. Значно ускладнювало засвоєння матеріалу відсутність історичних та географічних карт.

Трохи покращилася ситуація у 1947 році, видавництво «Радянська школа» надрукувало до початку навчального року тиражем 14360 тис. примірників – 85 назв підручників, а це становило 98,8% – виконаного плану по тиражу та 87% – по назвах. Великою мірою цьому сприяло рішення Ради Міністрів СРСР «Про публікування шкільних підручників в 1947 р.», яким задовольнявся централізований контроль з боку республіканського та союзного міністерств за виконанням і постачанням підручників в школи. Згідно з чим, широко запроваджувалась підконтрольність, наприклад, директорам шкіл суворо заборонялося закуповувати підручники за бюджетні кошти, книготорговельним організаціям також заборонялося формувати резервний фонд підручників та обов'язково організувати облік книг, що надходили у продаж. Урядовим рішенням 7 жовтня 1947 р. затверджувалися номінальний рівень цінової політики на періодичні видання і книжки, які випущені у межах УРСР. Згідно до постанови, встановлювалася ціна в розмірі 15 коп. для початкових, 20 і 30 коп. – для середніх класів за одну обліково-видавничу сторінку для підручників.

В 1948 р. з метою задоволення підручниками 6,5 млн. школярів початкової та середньої школи було в планах роздрукувати 19 млн. підручників. В 1949 році в Україні було роздруковано 40 млн. підручників, ще близько 7-8 млн. підручників було привезено із Москви (вони були видані виключно російською мовою). В 1950 році роздруковано 33 млн. підручників та хоч все це було зроблено і без запізнення, школи Волинської, Полтавської, Харківської областей не були забезпечені підручниками, які б відповідали їхнім потребам. Але ж, лише в 1951 р. у абсолютно кожного школяра України був повний комплект підручників [47, с. 65].

Для будь-якої галузі, в тому числі для школи, одним з гарантів успішного розвитку будуть фахівці своєї справи – спеціалісти. Кваліфіковані

кадри становлять першочергову базу для навчально-виховного процесу у школах.

Задоволення загальноосвітньої школи педагогічними кадрами стало особливою гостротою в повоєнний період. Проблеми, що потрібно було вирішувати, полягали, по-перше, у пошуках шляхів підготовки такого вчителя, який був би спроможним реалізувати рознарядку пануючої партійної влади, а вже по-друге, постало питання задовільної кількості вчителів. Ось ці два питання – якості та кількості і впливали ключовим чином на процес відродження та характер системи підготовки вчителів.

За час Великої Вітчизняної війни велика кількість педагогічних працівників полягла на фронтах, вивезена до Німеччини, була замучена у катівнях гестапо. За час війни Україна втратила приблизно 27,5% довоєнного складу вчителів, а це на 13,5% перевищує аналогічне число загальних втрат по Союзу. Але ж, велика частина вчителів була назавжди втрачена внаслідок утисків радянського режиму. З початку 1943-1944 навчального року не вистачало близько 35 000 вчителів [17, с. 227]. В західних областях України почали працювати лише 22,5 відсотки довоєнної кількості вчителів. Дуже багато вчителів продовжували боротьбу на фронтах проти німців. Зокрема, 25 000 вчителів перебували у східних областях СРСР в евакуації.

З часом визволення України від окупантів найперше завдання полягало у тому, щоб відновити навчання і відбудувати школи. Звісно, що для цього необхідні були працівники освіти та вчителі.

В умовах післявоєнної занепаду в Україні виникла велика потреба якнайшвидше поповнити вчительський склад в школах, посилити процес його створення. В 1944 році VI сесія Верховної Ради України, усвідомивши суттєву нестачу педагогів, поставила задачу у педагогічних навчальних закладах організувати підготовку вчителів, повернути вчителів які працювали не за спеціальністю на педагогічну роботу, влаштувати підвищення кваліфікації вчителів на постійно діючих короткотермінових

курсах та семінарах. В цьому ж році набрали для навчання у педагогічні заклади України 17500 студентів.

У 1945-1946 навчальному році для укомплектування шкіл потрібно було ще додатково 38054 вчителів, серед них заплановано було: 11052 підготувати на різноманітних педагогічних курсах, 3495 – планувалось повернути із евакуації, 2917 – повернути до вчительської діяльності тих, що працювали не по спеціальності, 8499 – призначити на роботу випускників педагогічних вищих навчальних закладів і педучилищ.

Нестача вчительських кадрів стало причиною того, що окремі навчальні предмети не викладалися дуже тривалий термін в школах, вчителі були дуже перевантажені, які працювали близько 38-40 годин на тиждень.

Зі східних областей СРСР було прискорено реевакуацію учителів, щоб забезпечити школи України, також вчителі повертались на педагогічну роботу, які працювали не за фахом чи служили у лавах Радянської Армії. Перед початком 1944-1945 навчального року повернено із евакуації 3495 вчителів, до роботи в школах приступили 2917 вчителів, які до цього працювали не по спеціальності. Вже на початку 1946 року відправлено у школи України 1679 вчителів, які були демобілізовані із лав Радянської Армії, а також 786 вчителів, які працювали на підприємствах. Поза тим, упродовж 1946 р. зі служби в армії повернулося до роботи 9000 вчителів. Станом на 1 січня 1947 року з армії повернулося 4733 вчителів та загалом, на цей момент, в українських школах працювало вже 18922 вчителів, які були демобілізовані з Радянської Армії.

Були випадки що до педагогічної роботи прилучались спеціалісти, що не мали педагогічної освіти. Наприклад, у 1944-1945 навчальному році у Житомирській області було взято на посаду вчителя 2000 осіб, які не мали відповідної освіти. Почали функціонувати педагогічні короткотермінові курси для таких вчителів. 30 травня 1944 року Рада Народних Комісарів України ухвалила рішення «Про організацію двомісячних курсів перепідготовки та підготовки вчителів». На початку вони повинні були

працювати з 15 червня по 15 серпня у Куп'янському і Старобільському вчительських інститутах та у Луганському педагогічному інституті, але пізніше кожен рік подібні курси із різними періодами навчання (однорічні, 4-місячні та 6-місячні) були створені практично у всіх педагогічних закладах республіки. Наприклад, в 1944 році було підготовлено 11000 вчителів на короткотермінових курсах. Протягом 1944–1946 рр. було підготовлено понад 21000 вчителів на короткотермінових курсах, які готувалися здебільшого для початкової школи. Велика кількість вчителів, після закінчення курсів, почали навчатися у педагогічних навчальних закладах на заочних відділеннях [47, с. 57].

На короткотермінові курси спершу набирали дівчат та юнаків, що закінчили 7, 8, 9 чи 10 класів. Саме тому дуже багато випускників таких курсів мали достатньо низьку не тільки педагогічну, не кажучи вже про загальноосвітню підготовку. Планувалось, що у майбутньому вони повинні здобути у педагогічних навчальних закладах закінчену освіту. Однак, на короткотермінові курси вже з 1946 року приймалися молоді люди виключно із середньою освітою. Слід зауважити, що на курсах здебільшого надавались політичні вчення, без яких освітня радянська система була неможливою. Навчальним планом курсів підготовки вчителів 1-4 класів, що тривали два місяці, передбачалося на вивчення психології – 64 години, педагогіки – 256 годин, історії СРСР та УРСР – 80 годин, історії ВКП(б) відводилось 80 годин, Конституції СРСР – 32 години, російської мови та літератури – 96 годин. Це свідчило, що навіть більше 30 відсотків годин було спрямовано на опанування слухачами курсів ідеологічного спрямування, що школярами початкових класів не вивчалися взагалі.

Ще одним заходом, який був спрямований на задоволення шкіл вчителями стала організація при жіночих середніх школах 11-х педагогічних класів (з 1945 р.). За п'ять років було створено 175 таких підкласів, що були здебільшого у школах обласних центрів [47, с. 57]. Дівчата що мали середню освіту, продовжували навчання та вже за один рік здобували диплом вчителя

1-4 класів. В Українській РСР при жіночих середніх школах одинадцяті педагогічні класи існували протягом усієї п'ятирічки, аж до 1951 р. В подальшому необхідність у прискореній підготовці вчителів початкових класів відпала, тому що педучилища своїми випусками повністю покривали цю потребу.

Одним з ефективних напрямків поповнення вчительського складу була заочна освіта, що набула широкого розмаху разом з постановою уряду України від 12 березня 1944 року «Про відновлення у системі Народного Комісаріату Освіти УРСР заочної педагогічної освіти та про заходи по її зміцненню», що завбачала: а) відновити роботу заочних відділів із контингентом прийому 1015 осіб при середніх та вищих педагогічних школах; б) вчителі, у яких не було належного фахового рівня підготовки, мусять закінчити відповідні заочні заклади у наступні терміни: учительські інститути до 1 серпня 1946 року – вчителі 5-7 класів, педагогічні інститути та університети до 1 серпня 1948 р. – вчителі 8-10 класів. Запроваджувалися пільги для вчителів заочників, які відмінно навчалися.

Міністр освіти П.Г. Тичина на основі урядової постанови видав наказ, за яким при Управлінні вищої школи Наркомосвіти України був утворений науково-методичний кабінет і відділи заочного навчання, а разом у штат обласних відділів народної освіти створили посаду інспектора із заочного навчання вчителів; давався дозвіл витратити кожен рік до 1% загальної суми витратів на підвищення рівня кваліфікації вчителів-заочників. На керівників обласних відділів народної освіти покладалась відповідальність за хід справ заочного навчання вчителів. Проте, у 1944-1945 навчальному році на заочне навчання план прийому вчителів не виконувався, внаслідок цього було проведено осінній, додатковий набір і ось так вже стала навчатись велика кількість учителів на заочних відділеннях.

Однак, додатковий набір разом з планом прийому було виконано тільки на 74 відсотки. Навчання на заочних формах освіти проводилося в надзвичайно скрутних умовах: не вистачало посібників, підручників та

різноманітних методичних матеріалів. Коли педагогічний заклад і мав якусь певну підручну література, то в повному обсязі вона використовувалася студентами стаціонару. В більшості педагогічних закладів заочники не задовольнялися навчальними приміщеннями, харчуванням та житлом. Деякі районні і обласні відділи народної освіти не могли забезпечити явку вчителів при проходженні сесії, не видавали відпускних, зарплати, затримували вчителів для проведення різноманітних робіт в школах та т. ін. В 1944-1945 навчальному році з'явилися у державні університети на сесію 1191 заочників – із 3090 (40%), в учительські інститути 11168 – із 17765 (68%), у педагогічні інститути – 11095 (51%). Із 17974 студентів, що прибули на сесію, не змогли перейти на наступний курс 3962 студенти (22%). Щоб поправити це становище, деякі педагогічні заклади застосували умовні переведення своїх студентів на наступний рік [13, с. 189].

Число студентів-заочників в республіці щороку збільшувалася. Якщо 43,3 тис. чоловік навчалося у 1945 році, то в 1947 р. становило вже 67,8 тис., зокрема, в педучилищах – 31,9 тис. чоловік, в учительських інститутах – 21,6 тис., в педінстутах – 14,3 тис. Проте, план заочної освіти зовсім не виконувався, був великий відсів заочників (вибуло 19,5 тис. чоловік тільки за три роки). Якість знань була дуже слабкою, навіть у тих студентів, що продовжували вчитися на заочній формі навчання. У 1947 році з'явилися на сесію тільки 7482 заочника (25,6%) і змогли скласти всі заліки та іспити і перевестись на наступний курс або успішно скласти державні іспити [13, с. 191].

Навчальні плани завбачали проведення диктантів із російської та української мов. Аналіз цих диктантів показав, що дуже багато студентів були малограмотні. Наприклад, у Полтавському педінституті, студенти, що писали диктант, незадовільно отримали 31% студентів з диктанту російською мовою та 58% з диктанту українською мовою. На природничо-географічному факультеті в Миколаївському педінституті студенти допускали по 38-40 помилок з диктанту. Державні комісії відзначали, що переважна більшість

випускників-заочників, виявили недостатню обізнаність як із загальних так і із фахових дисциплін. Основна причина полягала в тому, що на протязі року вчителі, що навчалися на заочній формі навчання повинні були самостійно працювати, істотною перешкодою була відсутність навчальної літератури та підручників. Бібліотечні фонди були знищені, а нові були ще не повністю сформовані. Заочні відділи, в період між сесіями, не могли налагодити нормальної регулярної роботи консультативних пунктів, не організовували та не забезпечували заняття в райпедкабінетах [7, с. 201].

На початку 1950 року в педучилищах навчалось – 24,700 тис. студентів-заочників, в учительських інститутах 19,600, в педінститутах – 16,500 тис., а взагалі навчалось 60,800 тис. заочників. Лише у 1950 році плани підготовки вчителів встановлені урядом почали виконуватися, у системі заочного навчання. З 1950-1951 навчального року, щоб поліпшити результативність підготовки вчителів було збільшено на один рік термін заочного навчання, якщо порівнювати зі стаціонаром. Спеціальні консультативні пункти були організовані у багатьох районах, де надавалась методична допомога студентам, читалися лекції викладачами вузів, проводилися семінари для заочників.

Педагогічні та учительські (до 1950 року) інститути були основною сферою підготовки вчителів, які працювали в 5-10 класах загальноосвітніх шкіл. На час війни дуже велика частина вузів була вивезена вглиб Радянського Союзу. Наприклад, в Казахстані у м. Кзил-Орді працював об'єднаний український університет (Харківський та Київський), в Туркменістані у м. Байрам-Алі працювали Одеський педінститут та університет. У східні регіони Союзу загалом з України було евакуйовано 5 університетів, 14 педагогічних інститутів та 6 учительських інститутів. Після закінчення війни всі вони продовжували свою діяльність та повернулися в міста, де раніше знаходилися. Нестача викладачів та знищена матеріальна база педагогічних навчальних закладів гальмувало повноцінне налагодження режиму підготовки учительських кадрів. Повернулися до роботи, станом на

середину 1944 року 76% викладачів педагогічних училищ та лише 33% викладацько-професорського складу вузів. Приступити до навчання змогли тільки 61% довоєнного числа студентів в педагогічних вузах, університетах, 66% учнів педучилищ [26, с. 344].

На час війни кількість вузів, які були розташовані на вже звільнених від ворога територіях, збільшувалась. Починаючи з 1943-1944 навчального року, приступили до підготовки кадрів 13 педагогічних та вчительських інститутів, навіть не зважаючи на пограбовані кабінети і лабораторії, незадовільний стан приміщень, відсутність навчально-методичної літератури та викладачів. МіськВНО за поштовхом Харківського педагогічного інституту кожному факультету виділило школу, де студенти ВУЗу навчалися передовому досвіду та здобували педагогічну майстерність, що у великій мірі допомагало підвищенню якості підготовки вчителів. У звільнених містах України вже в кінці 1943 року 25 педагогічних навчальних закладів приступили до роботи (12 вчительських інститутів, 10 педагогічних інститутів та 3 університети) [26, с. 345].

Були важкі умови для навчання, не вистачало навчального приладдя, підручників, низька успішність, попри все це колективи навчальних закладів, щоб покращити якість підготовки майбутніх вчителів робили все можливе. Систему вищих педагогічних навчальних закладів було відновлено у 1944-1945 навчальному році, за винятком 6 вчительських та 4 педагогічних інститутів, матеріально-технічна база яких була практично повністю знищена німецькими загарбниками.

Режим виховання учнів був підпорядкована справами правлячої партії, на що скеровувалась і діяльність піонерських і комсомольських організацій. Будь-які інші організації чи товариства переслідувалися.

Таким чином, в результаті тимчасової окупації та війни шкільна освіта в Україні була зруйнована. Аналіз деяких джерел свідчить, що найбільшою із найболючіших проблем існування загальноосвітньої школи на початку повоєнних років був низький рівень її матеріально-технічної бази. В

екстремальних умовах, фактично з нуля, в процесі війни, відновлювалось шкільництво. На відбудову і відновлення шкіл, а також їх будівництво негативно діяв залишковий принцип фінансування освіти, який унеможлиблював повноцінну та широкомасштабну відбудову. Загальноосвітнім школам дуже не вистачало обладнання, кабінетів і навчальних приміщень. Внаслідок цього вводилися по дві, а в деяких і три зміни у роботі більшості шкіл, що суттєво ускладнювало навчальний процес та дуже негативно відбивалося на його якості. Розуміючи велике значення освіти, до розбудови шкільних приміщень партійними і державними органами залучались колгоспи, підшефні організації та громадськість. Проводилися місячники допомоги школі, суботники, недільники, змагання на кращу організацію ремонту і будівництва шкіл, майстерень та навчальних кабінетів, оснащення їх відповідним устаткуванням і приладдям.

Перешкодою в своєчасній відбудові шкіл був залишковий підхід до фінансування, який спричинив відставання від реальних потреб її матеріально-виробничої бази, погано відзначився на інформаційному просторі шкільництва, а також забезпеченні навчальним приладдям, підручниками тощо. Все це негативно відбивалося на якості процесу навчання підростаючого покоління. Дуже важливим фактором підтримки школи були батьки учнів, громадськість, особиста зацікавленість самих працівників школи, директорів, які повинні були знаходити для функціонування школи додаткові засоби. Шкільні колективи відчували велику допомогу підприємств, колгоспів тощо.

Книжкові фонди шкільних бібліотек, знищені війною, відновлювалися населенням. Попри це, використання не за призначенням багатьох приміщень для бібліотек та вкрай обмежене фінансування дуже негативно відзначалося на комплектуванні бібліотек. Але, вже у 1950 році бібліотеки працювали практично у кожній школі, попри це, надзвичайно бідним був їх книжковий фонд, який не відповідав освітнім потребам школярів та був наповнений переважно політичною літературою.

Із забезпеченням шкільними посібниками і підручниками були дуже великі труднощі. Несформовані видавництва, зруйновані типографії, гостра нестача паперу, відсутність сировинної бази, суттєво затримували їх випуск. І за межами республіки також друкувалися підручники, наприклад, у Німеччині і Москві, проте їх надходження на місця призначення сповільнювалось незадовільним транспортуванням. Нераціональне використання та розкрадання стояли на перешкоді повного забезпечення попиту підручниками.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

У процесі історіографічного аналізу встановлено, що загальноосвітні навчальні заклади, їх розвиток у повоєнні роки не стали предметом спеціального комплексного вивчення, до цього часу відкритими залишаються політичні, економічні, національні, соціальні аспекти розвитку школи, її матеріального та навчально-методичного забезпечення, повсякденного життя учителів та учнів.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані документи. Вони дозволяють з'ясувати не лише стан та розвиток загальноосвітніх навчальних закладів, а й характеризують соціально-політичний та загальнокультурний стан в країні у досліджуваній період. Критичний аналіз та використання друкованих джерел дає змогу оцінити перебіг подій і фактів у галузі освіти. Джерельна база є достатньою для проведення дослідження, пов'язаного з відбудовою загальної освіти в Україні у перші повоєнні роки.

Шкільна освіта повоєнних років знаходилася в прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначили зміст і функціонування загальноосвітньої школи. Залишковий підхід до фінансування був перешкодою у її своєчасній відбудові, спричинив відставання її матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі шкільництва, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо. А це негативно відбивалося на якості навчання підростаючого покоління.

У той же час, до беззаперечних досягнень післявоєнного шкільництва слід віднести налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти. Важливим чинником підтримки школи була громадськість, батьки учнів, індивідуальна зацікавленість самих працівників школи, її керівників, які вишукували додаткові засоби для

функціонування школи. Шкільні колективи відчували дієву допомогу колгоспів, підприємств тощо.

Щоб забезпечити загальноосвітні заклади учителями у повоєнні роки в Українській РСР запроваджувалися короткотермінові курси, в школи повернули вчителів, які працювали не за педагогічним фахом; було збільшено прийом абітурієнтів до педагогічних навчальних закладів на усі форми навчання, відновили роботу курси підвищення і перепідготовки кваліфікації вчителів. Усі зусилля направлялися на швидкому кількісному заповненні вчительських вакансій, при цьому формування соціально-значущих і професійних якостей фахівців залишалося другорядним завданням.

Адміністративні методи управління, ідеологічний тиск на вчительські колективи супроводжувалися придушенням будь-яких проявів інакомислення та репресіями. Утиски в учительському середовищі мали на меті залякати покараннями і дати показовий урок іншим, використовувалися як засіб формування покірних та лояльних режиму кадрів. Усіх сумнівних з точки зору відданості соціалістичним принципам звільняли з освітніх закладів, партії, піддавали моральному та фізичному тиску, а то й взагалі знищували.

Загальноосвітні заклади у повоєнні роки підпорядковувалися завданням соціально-економічних та політичних сфер радянської влади. Уніфікована з російською, українська система загальної освіти була перетворена в інструмент русифікації та повністю управлялася із Москви. Нехтування національними засадами освіти призводило до деформацій у навчально-виховному процесі школи.

Професійна діяльність вчителя і поведінка учня перебували під постійним наглядом контролюючих органів. Якість знань школярів оцінювалася переважно формально. Виховання дітей підпорядковувалося виключно інтересам правлячої партії, на це були орієнтовані усі піонерські, комсомольські, та інші підконтрольні державі учнівські організації.

Створення організацій чи товариств, які не вписувалися в радянську ідеологічну систему категорично заборонялося.

Школа будувала свою роботу на авторитарних засадах, одноманітному змісті освіти, репродуктивній діяльності учнів, обов'язкової участі дітей у передбачених партійним керівництвом, виховних заходах. Ідеологічні партійні підходи передбачали уніфікацію навчальних програм, жорстку цензуру навчальних підручників, іншої методичної літератури. Усе це вело до заформалізованості навчально-виховного процесу, вихолощення із змісту навчання народознавчих і людинознавчих елементів.

Перешкодою в своєчасній відбудові шкіл був залишковий підхід до фінансування, який спричинив відставання від реальних потреб її матеріально-виробничої бази, погано відзначився на інформаційному просторі шкільництва, а також забезпеченні навчальним приладдям, підручниками тощо. Все це негативно відбивалося на якості процесу навчання підростаючого покоління. Дуже важливим фактором підтримки школи були батьки учнів, громадськість, особиста зацікавленість самих працівників школи, директорів, які повинні були знаходити для функціонування школи додаткові засоби. Шкільні колективи відчували велику допомогу підприємств, колгоспів тощо.

Отже, національна школа України післявоєнного десятиліття не була по суті такою, щоб давала шлях пошукам нових національних і соціальних перспектив, у великій мірі вона була засобом політичного впливу існуючого режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 1999. 565 с.
2. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. Київ: В-во Київського ун-ту, 1968. 252 с.
3. Бущик Л.П. Очерки развития школьного исторического образования в СССР. Москва: АПН РСФСР, 1961. 540 с.
4. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали / О.М. Веселова (упорядник), В.А.Смолій та ін. (ред.); НАН України, Інститут історії України. Київ: Вид-во М.П. Коць; Нью-Йорк, 1996. 375 с.
5. Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Радянська школа, 1960. 143 с.
6. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Радянська школа, 1957. 44 с.
7. Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.
8. Грищенко М.С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1958. 71 с.
9. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Освіта. 1993. № 44-46.
10. Закон України «Про загальну середню освіту» // Голос України. 1999. 23 червня.
11. Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. Київ, 1994. Випуск 1. 336 с.
12. Зиновьев М. Очерки методики преподавания истории. Москва: АПН РСФСР, 1955. 236 с.
13. Зубань О.К. Борьба коммунистической партии Украины за развитие народной освіти (1945-1952). Львів, 1967. 232 с.

- 14.Ігнатенко А.С. Методичний посібник для вчителів історії. З досвіду позакласної роботи. Полтава, 1960. 37 с.
- 15.Історія України (кінець 20-х – 90-х років ХХ ст.) Хрестоматія: Навч. посібник у 2-х частинах / С.М.Клапчук (упор.) та ін. Ч.2. Київ: Інститут змісту і методів навчання, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, 1996. 336 с.
- 16.Історія Української РСР: У 2 т. / Редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1967. 807 с.
- 17.Історія Української РСР: У 8 томах, 10 кн. / Гол. ред. кол.: А.Г.Тевельов та ін. Т.8.: Радянська Україна у період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті роки). Книга перша: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945-50-ті роки). Київ: Наукова думка, 1979. 390 с.
- 18.Карцов В. Нариси методики навчання історії СРСР у VII-X кл. Київ: Рад. школа, 1955. 212 с.
- 19.Керівні матеріали про школу / Упорядкували: С.В.Бабич, В.О.Вікторов, С.П.Заволока. Київ: Рад. Школа, 1962. 387 с.
- 20.Керівні матеріали про школу. (Довідник директора школи). Київ: Радянська школа, 1966. 551 с.
- 21.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ: Політвидав України 1977. Т.1. 763 с.
- 22.Конституція України. Київ: Право, 1996. 64 с.
- 23.Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.
- 24.Краеведение в средней школе. Сб. статей об опыте школьно-краеведческой работы. / Под. ред А.А.Яковлева. Москва: АПН РСФСР, 1949. 166 с.

- 25.Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ століття. Київ: Основи, 1997. 423 с.
- 26.Культурне будівництво в Українській РСР. 1941-1950. Збірник документів і матеріалів / Упор. А.Г.Бичкова, В.М.Даниленко, О.Г.Луговський. Київ: Наукова думка, 1989. 574 с.
- 27.Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів у 2-х томах. – Т.2: червень 1941-1960. Київ: Держполітвидав, 1961. 664 с.
- 28.Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали./ НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. Київ: Наукова думка, 1995. 919 с.
- 29.Лисенко М.М. Методика викладання історії Української РСР. Посібник для вчителів загальноосвітніх шкіл. Київ: Рад. школа, 1971. 271 с.
- 30.Лисенко М. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР. Київ: Рад. школа, 1961. 202 с.
- 31.Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967) / Відповід. ред. А.Г. Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
- 32.Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років. Київ: Радянська школа, 1967. 272 с.
- 33.Наулко І.П. Методика викладання історії в середній школі. Київ: Наукова думка, 1960. 83 с.
- 34.Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1994. 560 с.
- 35.Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Під ред. В.Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. Ч.2. 704 с.
- 36.Откаленко М.П. Географія і краєзнавство в школі. Київ: Радянська школа, 1971. 141 с.
- 37.Панченко П.П. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії / П.П.Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко. Київ: Либідь, 1997. 350 с.

- 38.Петренко В.С. Історико-краєзнавча позакласна робота в школі. Київ: Рад. школа, 1962. 130 с.
- 39.Прокопенко Г.І. Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років радянської влади. Київ, 1958. 37 с.
- 40.Розвиток української культури за роки радянської влади. Київ: Наукова думка, 1967. 367 с.
- 41.Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції / О.С.Рубльов, Ю.А.Чеченко. Київ: Наукова думка., 1994. 350 с.
- 42.Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982). Київ: Вища школа, 1984. 144 с.
- 43.Сворак С.Д. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.). Київ: Правда Ярославовичів, 1998. 239 с.
- 44.Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Документы и материалы в 3-х тт. Київ, 1980. Т.3. 264 с.
- 45.Стражев А.И. Методика преподавания истории. Москва: Просвещение, 1964. 179 с.
- 46.Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. Київ: Політвидав України, 1967. 271 с.
- 47.Філіппов О.М. Розвиток Радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ, 1957. 152 с.
- 48.Черкашин Л.В. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). Київ, 1958. 64 с.
- 49.Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны. Москва: Педагогика, 1984, 239 с.
- 50.Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с.
- 51.Шашло Т.М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1963. 160 с.
- 52.Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України 20-50-ті рр. XX століття. Київ: Тетра. 2000. 532 с.

- 53.Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки. Київ: Асоціація Україна, 1995. 80 с.
- 54.Якушко О.Ф. Летние походы по родному краю. Метод. пособие для учителей. Минск: Учпедгиз БССР, 1955. 138 с.
- 55.Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. Київ: ІСДО. 1993. 100 с.